

DE KEIZERCULTUS TER ERE VAN HADRIANUS IN KLEIN- AZIË

Het beleid van Hadrianus in relatie tot Augustus en zijn
omgang met de Griekse elite

Radboud Universiteit Nijmegen
Student: Maxim Beelen
Studie: Oudheidstudies
Cursus: Masterscriptie
Scriptiebegeleider: dr. S.T.A.M. Mols
Collegejaar: 2020-2021
Datum: 15-06-2021
Studentnummer: 4478649

Abstract

This thesis aims to examine the development of the imperial cult in Asia Minor under the rule of emperor Hadrian. The archaeological evidence of Hadrian's temples for the imperial cult in Kyzikos, Smyrna and Ephesus is analysed to gain more insight in the worship of Hadrian in these cities. The author, basing his research upon the analysis of the literary, numismatic and epigraphic sources, proposes an alternative view on Hadrian's policy regarding the imperial cult in the Hellenistic East. Hadrian's policy is evaluated and conceived as unconventional in comparison to the imperial cult in the Hellenistic East during the reigns of Caesar Augustus and his successors until Trajan.

Furthermore, his interaction with members of the local Greek elites in the allocation of *neokoroi* in the Greek cities of Cyzicus and Ephesus is analysed in a broader perspective of his building policy in the provinces. The allocation of these *neokoroi* resulted from Hadrian's interaction with Greek orators who served as 'brokers'. Moreover, these relationships can be conceived as examples of imperial patronage. It is argued that these patronage relationships derived from Hadrian's close interaction with the local elites and his innovative policy regarding the imperial cult.

Inhoudsopgave

Abstract	2
Inleiding	4
Hoofdstuk 1: De keizercultus in Klein-Azië	9
Hoofdstuk 2: De tempels voor Hadrianus in de <i>provincia</i> Asia	18
Hoofdstuk 3: Hadrianus en de keizercultus in Klein-Azië	29
Hoofdstuk 4: Patronage met de Griekse elite	45
Samenvatting en Conclusie	56
Bibliografie	59

Inleiding

De keizercultus, in veel publicaties vaak aangeduid als de *imperial cult* of *ruler cult*, was voor vele Romeinen een belangrijk onderdeel van hun religieuze belevingswereld. Het was een onderdeel van de officiële Romeinse religie waarin aan de keizer goddelijke eigenschappen werden toegekend, of zelfs de status van een god. In alle uithoeken van het Romeinse Rijk werden, na de overgang van de Republiek naar het Principaat, tempels opgericht voor de vergoddelijkte keizers. De omvang en het karakter van deze cultussen verschilde per provincie. In Rome werd de keizer pas na de dood vergoddelijkt terwijl sommige keizers in het Griekse oosten al bij leven werden vereerd. Hier bestond namelijk al een lange Hellenistische traditie voor het vereren van levende heersers.¹ Dit maakte het mogelijk dat vanaf de eerste eeuw n.Chr. in meerdere oostelijke *provinciae* tempels voor de keizercultus werden opgericht waar de verering van de nog heersende Romeinse keizer centraal stond. Deze ontwikkeling begon in de *provinciae* Asia en Pontus et Bithynia, het hedendaagse Klein-Azië. Vooral Asia behoorde tot de meest welvarende en stabiele provincies van het Romeinse Rijk. De grote welvaart en Hellenistische traditie faciliteerde hier in prominente steden als Pergamon, Ephesos, Smyrna, Kyzikos en Sardis de totstandkoming van meerdere tempels voor verschillende Romeinse keizers. Met name in de eerste eeuw lijken de keizers hun beleid met betrekking tot de keizercultus te formeren naar de standaarden van een bestaande traditie. De opvolgers van Augustus (keizer van 27 v.Chr tot 14 n.Chr.) hadden zich geconformeerd naar zijn beslissing om maar één tempel toe te staan. Ook was het gebruikelijk om een tempel te delen met een cultuspartner zoals Roma, een vergoddelijkt lid uit de keizerlijke familie of de Senaat. Hiermee was een traditie ontstaan waarin met betrekking tot de keizercultus voor de keizer weinig ruimte bestond voor het voeren van een eigen beleid.

Het bewind van Hadrianus (keizer van 117 tot 138) vormde een breuk met deze traditie. Als we kijken naar zijn beleid met betrekking tot de keizercultus, en dat van de keizers na hem, zijn er indicaties dat met zijn trendbreuk de invulling van de keizercultus sterk afhankelijk werd van de individuele keizers. Hij brak met de gewoonte om als keizer per *provincia* maar één keizerlijke tempel voor zichzelf toe te staan.² Onder zijn bewind verrezen in de steden Ephesos, Smyrna en Kyzikos grote tempels met zijn verering als focus.

¹ Barbara Burrell, *Neokoroi Greek Cities and Roman Emperors* (Leiden 2004) 275.

² *Ibidem*, 42.

Mogelijk stond hij dit ook toe in de steden Nikaia in de *provincia* Pontus et Bithynia, Tarsos in Cilicia, Nikopolis in Armenia Minor en Herakleia in Pontus. Daarnaast was Hadrianus de eerste keizer die het toestond om zichzelf in een tempel voor de keizercultus zonder cultuspartner te laten vereren. Deze vernieuwingen werden gecontinueerd onder zijn opvolgers. Geen van hen liet zich in het Griekse Oosten vereren met een cultuspartner en velen lieten zichzelf in meerdere steden van dezelfde *provincia* met een tempel vereren. Caracalla (keizer van 211 tot 217) zou bijvoorbeeld minstens 6 en mogelijk zelfs 8 cultussen voor zichzelf in Asia hebben toegestaan. Met het beleid van Hadrianus, en tot op zekere hoogte dat van zijn voorganger Trajanus (keizer van 98 tot 117), lijkt er een precedent te zijn geschapen dat het voor de keizers na hem mogelijk maakte om de keizercultus in het Griekse oosten volledig zelf vorm te geven.

Daarnaast gaf het nieuwe beleid van Hadrianus ook ruimte voor de vorming van patronagerelaties met lokale elites. Dit zien we voornamelijk terugkomen in zijn bouwpolitiek maar ook in relatie tot de keizercultus. Behalve tempels financierde Hadrianus in de provincies vele andere openbare gebouwen zoals fora, theaters en badhuizen. Meestal gebeurde dit op voorspraak van en in samenwerking met de lokale elites. Deze contacten kunnen geschaard worden onder het systeem van patronage. De gehele Romeinse maatschappij was gebouwd op dit principe van wederkerige relaties tussen een '*patronus*' en zijn '*clientes*'. De keizer stond bovenaan deze piramide als 'hoofdpatronus' en alle Romeinse burgers en andere inwoners van het Rijk waren in principe zijn cliënten.³ Patronage speelde dus een belangrijke rol bij de oprichting en totstandkoming van grote openbare werken in Romeinse steden. Bij sommige van dit soort werken werd dit duidelijk uitgedragen doordat ze uit naam van de senaat waren opgericht of doordat de namen van burgerlijke weldoeners in inscripties op het gebouw vermeld werden. Dit zien we bijvoorbeeld bij triomfbogen, theaters of monumentale fonteinen. In relatie tot keizerlijke verering hebben we met het Sebasteion in Aphrodisias in Klein-Azië het ultieme voorbeeld van patronage door leden van lokale elites. Dit was een tempelcomplex gewijd aan de godin Aphrodite en de Julisch-Claudische dynastie. De lokale edelen die het financierden lieten hun namen vereeuwigen op het gebouw. Het doel van dit tempelcomplex was om de nauwe band van de stad en haar elite met de keizerlijke familie, en met Rome in het algemeen, te benadrukken.⁴ Het was echter geen officiële provinciale tempel voor de keizercultus met de bijbehorende eretitel

³ Barbara Burrell, *Neokoroi Greek Cities and Roman Emperors* (Leiden 2004) 359.

⁴ R.R.R. Smith, 'The Imperial Reliefs from the Sebasteion at Aphrodisias', *The Journal of Roman Studies* 77 (1987) 88-138, aldaar 95-97.

‘*neokoros*’. Hiermee verwezen de steden van Klein-Azië naar hun status als huisvester van een door de keizer en Senaat toegewezen tempel voor de keizercultus. Uit verschillende inscripties en antieke teksten blijkt dat de totstandkoming van sommige van deze ‘*neokoroi*’ het resultaat was van patronage. Vooraanstaande burgers verkregen dan door het aangaan van patronagerelaties met de keizer een tempel voor zijn cultus in hun stad. Hiervoor werden ze dan geëerd in inscripties die vertelden van hun diensten voor de stad. Met name onder Hadrianus zien we dit bij de toewijzing van *neokoroi* relatief vaak voorkomen.

Een van de belangrijkste publicaties over dit fenomeen komt van de Amerikaanse classica Barbara Burrell. In haar werk uit 2004 over de ontwikkeling van het *neokoraat* in de Griekse wereld in relatie tot de keizercultus noemt ze deze individuen uit de lokale elites ‘brokers of beneficence’.⁵ Zij betitelt hen zo omdat het niet alleen weldoeners waren, maar hun handelen ook het middel vormde waarmee de benevolentie van de keizer richting een bepaalde stad gestuurd werd. Ze dienden als ambassadeurs van de steden om gunsten te verkrijgen bij de keizer. Het ging dan onder andere om belastingvrijstellingen, giften van grote sommen geld, keizerlijke investeringen in de stedelijke infrastructuur en bebouwing, toekenning van keizerlijke festivals en tempels voor de keizercultus. Met name dit laatste werd beschouwd als de absolute hoofdprijs bij deze interactie. Burrell ontleende veel van haar ideeën op dit vlak aan hét standaardwerk als het aankomt op de keizercultus in Griekenland: *Rituals and Power* uit 1984 van de Britse classicus Simon Price. In deze studie naar de wijze waarop de rituelen van deze Griekse cultussen de keizer situeerden als externe goddelijke macht in de Griekse wereld noemt hij het ‘a system of exchange’.⁶ Zonder zoals Burrell de individuen bij naam te noemen, beschrijft hij het als een uitwisseling van gunsten tussen de keizer en de Griekse steden. Door middel van dit systeem verbond de Griekse elite zich aan Rome. Hierbij heeft Price het niet over patronage maar de interactie die hij beschrijft komt in de kern op hetzelfde neer.

Beide studies beschrijven de politiek van Hadrianus met betrekking tot de keizercultus, en de rol die patronage speelde bij zijn toewijzing van *neokoroi*. Ik wil met deze scriptie dit beleid verder uitdiepen aan de hand van twee invalshoeken die beide auteurs onvoldoende belichten: zijn breuk met de traditie die onder Augustus was ontstaan en de kwestie van hoe Hadrianus’ beleid met betrekking tot de keizercultus in Klein-Azië de cultus hier, en patronagerelaties met lokale elites, beïnvloedde. Hierbij zal worden geanalyseerd hoe

⁵ Barbara Burrell, *Neokoroi Greek Cities and Roman Emperors* (Leiden 2004) 333-335.

⁶ S.R.F Price, *Rituals and Power: The Roman Imperial Cult in Asia Minor* (Cambridge 1984) 65-77.

Hadrianus zich op dit vlak verhiel ten opzichte van zijn voorgangers en in hoeverre hij hiermee een precedent voor de keizers na hem heeft geschapen. Ook worden de factoren besproken die het mogelijk maakten dat onder Hadrianus dit soort patronagerelaties met betrekking tot de keizercultus veelvuldig voorkwam. Daarnaast wordt er gekeken naar de relaties die hij onderhield met leden uit de Griekse elite. Hierbij zal in het bijzonder zijn interactie met sofisten worden uitgediept. Zij hadden als vertegenwoordigers van de steden een belangrijke rol bij de provinciale politiek en sommigen onderhielden goede contacten met de Romeinse keizer. Hadrianus was de eerste keizer die zich door hen liet beïnvloeden bij het toewijzen van *neokoroi*.

Om dit te onderzoeken heb ik de volgende onderzoeksvraag geformuleerd:

- Wat was de rol van Hadrianus in de ontwikkeling van de keizercultus in Klein Azië?

Onder deze onderzoeksvraag vallen de volgende deelvragen:

- 1) Hoe manifesteerde de keizercultus zich in Klein-Azië?
- 2) Hoe zagen de tempels voor de cultus van Hadrianus in Klein-Azië eruit?
- 3) Wat was het beleid van Hadrianus' voorgangers met betrekking tot de keizercultus?
- 4) Wat was het beleid van Hadrianus met betrekking tot de keizercultus in Klein-Azië?
- 5) Hoe was de omgang van Hadrianus met lokale elites in relatie tot de keizercultus in Klein-Azië?

Om deze vragen op een gedegen manier te beantwoorden ben ik tot de volgende hoofdstukindeling gekomen:

In het eerste hoofdstuk wordt het ontstaan en de functie van de keizercultus in de sociaal-historische context van het tweede-eeuwse Klein-Azië beschreven. Onderdelen die hier aan bod komen zijn de bestuurlijke organisatie van de provincies en de vermenging hiervan met die van de cultus, de rol van lokale Griekse elites hierin, de hogepriesters en de religieuze festivals.

In het tweede hoofdstuk worden de tempels voor de cultus van Hadrianus in Kyzikos, Ephesos en Smyrna besproken. Aan bod komen de opgravingsgeschiedenis, de datering en (mogelijke) locatie van de tempels, de overblijfselen en hoe de tempels er waarschijnlijk uit hebben gezien. Hierbij wordt gebruik gemaakt van antieke tempelbeschrijvingen, wijdingsinscripties, munten en eventuele archeologische overblijfselen van de tempels. Ik heb

ervoor gekozen om geen gebruik te maken van opgravingsverslagen omdat deze moeilijk verkrijgbaar waren en voornamelijk in het Duits of Turks zijn geschreven. Daarom baseer ik mij op Engelstalige secundaire literatuur waarin deze verslagen wel zijn geraadpleegd.

In het derde hoofdstuk wordt het beleid van Hadrianus met betrekking tot de keizercultus in het Griekse Oosten onderzocht. Allereerst in de bredere context van zijn bouwpolitiek maar ook in relatie tot zijn voorgangers Augustus, Tiberius en Trajanus. Dit zal onder andere gebeuren aan de hand van tekstuele bronnen die refereren aan het ontstaan van de keizercultus in Klein-Azië en de toewijzing van tempels. Ook worden de gevolgen van zijn beleid besproken.

In het vierde hoofdstuk ga ik in op de relaties van Hadrianus met de lokale elites. Hierbij gaat er speciale aandacht uit naar de rol van sofisten in de onderlinge rivaliteit tussen de steden van Asia en hun omgang met Hadrianus bij de toewijzingsprocedure voor *neokoroi*. Dit gebeurt aan de hand van inscripties en tekstuele bronnen waarin het aandeel van deze sofisten in dit proces wordt beschreven.

Mijn hypothese is dat het beleid van Hadrianus met betrekking tot de keizercultus aan de basis heeft gestaan van grote ontwikkelingen in deze cultus in Klein-Azië. Zijn politiek werkte het in de hand dat leden van lokale Griekse elites patronage relaties aangingen met de keizer bij de toewijzingsprocedure van deze tempels.

Hoofdstuk 1 De keizercultus in Klein-Azië

In dit hoofdstuk ligt de focus op het ontstaan, de inrichting en het functioneren van de keizercultus in Klein-Azië. Hierbij wordt onder andere gekeken naar de bestuursorganen die hierbij betrokken waren en de eretitel die steden droegen in relatie tot de keizercultus.

Het ontstaan van de keizercultus in Klein-Azië valt samen met het begin van de regeerperiode van Augustus (keizer van 27 v.Chr. tot 14 na Chr.). Bijna een eeuw aan bloedige burgeroorlogen en opstanden kwam ten einde na de overwinning van Octavianus op Marcus Antonius in de slag bij Actium in 31 v.Chr. Voor het brengen van vrede en stabiliteit en het ‘herstellen’ van de Republiek beloofde de senaat Octavianus met meerdere titels waarmee hij in de praktijk alleenheerser van Rome werd. Hoewel hij dit zelf nooit heeft uitgedragen, ontstond tijdens het bewind van Augustus het keizerlijk ambt. De senaat was niet de enige die Augustus wilde eren voor het herstellen van de orde in het Romeinse Rijk. In de winter van 30/29 v.Chr werd hij bezocht door vertegenwoordigers van de *koinones* van Asia en Pontus et Bithynia in Klein-Azië. Zij kwamen met een verzoek om hem te vereren met een provinciale tempel in Pergamon en Nikomedia.⁷ Er zijn twee antieke bronnen die naar deze gebeurtenis verwijzen, de *Annales* van de Romeinse historicus Tacitus en de *Historia Romana* van de Grieks-Romeinse historicus Cassius Dio. De laatstgenoemde gaat in detail in op de aard van het verzoek, de reactie van Octavianus en de stichting van de tempels.⁸ Tacitus benoemt het enkel in de context van een vergelijkbaar verzoek aan Tiberius voor een tempel in Hispania Ulterior.⁹ Hoewel hij niets vertelt over de stichting van de tempels in Asia bevestigt Tacitus wel een erg belangrijk aspect van hoe dit toewijzingsproces aan het begin van de eerste eeuw in zijn werk ging. In beide bronnen was het de *koinon* dat het initiatief nam om de keizer te benaderen met een verzoek om een tempel te bouwen voor zijn verering. Dit was een op provinciaal niveau overkoepelende organisatie waar verschillende steden met een gelijksoortige etnische achtergrond in vertegenwoordigd waren. Naast etniciteit deelden deze steden ook een provinciale cultus, in dit geval die voor de Romeinse keizer. Maar hiervóór was dit de Hellenistische heerserscultus, bijvoorbeeld voor de Seleucidische koning

⁷ Steven J Friesen, *Twice Neokoros: Ephesus, Asia and the Cult of the Flavian Imperial Family* (Leiden 1993) 7-8.

⁸ Cassius Dio, *Roman History* Volume VI: Books 51-55, vert. E. Cary & H.B. Foster (Cambridge 1917) 57-59.

⁹ Tacitus, *Annals: Books 4-6, 11-12*, vert. J. Jackson (Cambridge 1937) 65-67.

Antiochus I Soter(281-261 v.Chr).¹⁰ Een van de zaken die de *koinon* in deze periode regelde was bepalen welke stad in aanmerking kwam voor een tempel van de keizercultus. Dit werd waarschijnlijk door middel van een stemmingsprocedure bepaald. Een passage van Tacitus uit 26 na Christus in de *Annales* over de toewijzing van de tempel voor Tiberius geeft ons veel informatie over hoe dit in zijn werk ging.¹¹ Hij beschrijft hoe na een drie jaar durende discussie in de *koinon* over wie deze tempel zou krijgen, de beslissing nu in Rome genomen werd. Vertegenwoordigers van 11 steden waren naar Rome gereisd om de senaat en keizer te overtuigen. Bij de besluitvorming lijken meerdere factoren een rol te hebben gespeeld. Er werd onder andere gekeken naar het prestige van een stad of de relaties die ze onderhielden met Rome. Sommige steden vielen af omdat ze niet prestigieus genoeg waren. Ook werd er gekeken naar de hoeveelheid cultusplaatsen waar een stad over beschikte. Vrijwel de gehele eerste eeuw was het gebruikelijk dat een stad maar over één tempel voor de keizercultus kon beschikken. Pergamon en Ephesos vielen om deze reden af. Tacitus lijkt hier verder ook te zeggen dat dit ook geldt voor sommige cultussen van Griekse goden. Miletos en Ephesos zouden zich volgens de senaat vooral toewijden aan Artemis. Wat deze passage uit de *Annales* ons vooral vertelt is hoe dit geregeld werd als de *koinon* er zelf niet uitkwam. Het is echter wel een bevestiging van de macht die in deze periode bij dit bestuursorgaan lag. Het had na de schenking van een tempel in 23 namelijk drie jaar geduurd voordat de Romeinen besloten om zelf een stad aan te wijzen. Tegen het einde van de eerste eeuw lijkt dit te veranderen. Verschillende bronnen wijzen erop dat tijdens de heerschappij van Hadrianus de steden dit volledig onafhankelijk van de *koinon* regelden. Ze stuurden afgezanten naar de senaat in Rome of benaderden de keizer als hij op reis was door hun *provincia* was. Er zijn helaas geen bronnen die er op duiden wanneer deze verschuiving heeft plaatsgevonden maar wat we wel weten is dat de politiek van Hadrianus met betrekking tot de keizercultus deze ontwikkeling bevorderde. Dit onderdeel zal verder worden besproken in het derde hoofdstuk waar zijn politiek in relatie tot Augustus wordt besproken.

Ontwikkeling van het Neokoraat

Een belangrijke term in relatie tot de keizercultus in Klein-Azië is het Griekse woord ‘*neokoros*’. Het betekent zoiets als ‘tempel-beheerder/-wachter’ en door de eeuwen heen is het voor verschillende doeleinden gebruikt. Oorspronkelijk verwees het naar een functionaris

¹⁰ Steven J Friesen, *Twice Neokoros: Ephesus, Asia and the Cult of the Flavian Imperial Family* (Leiden 1993) 8.

¹¹ Tacitus, *Annals: Books 4-6, 11-12*, vert. J. Jackson (Cambridge 1937) 97-101.

die als voornaamste taak had om het gebouw van een prestigieuze cultus te beheren.¹² Het ambt van *neokoros* was niet cultus-, tijds- of regiogebonden. De verwijzingen ernaar zijn afkomstig uit de gehele Griekse wereld en van vele verschillende soorten cultussen, beginnend in de vierde eeuw v.Chr. De *neokoros* had mogelijk als taak het controleren van de toegang tot de tempel, bewaken van waardevolle spullen en het uitvoeren van rituelen en offers.¹³ Deze functieomschrijving lijkt in grote lijnen op die van de hogepriester maar het was wel echt een aparte functie. Zo zijn er meerdere inscripties overgeleverd waarin wordt vermeld dat iemand beide functies bekleedde voor een tempel van de keizercultus in een stad.

In de eerste eeuw na Christus zien we ook het gebruik van de titel in relatie tot de stad opkomen. Het vroegste voorbeeld hiervan is een inscriptie van 38 waarin Kyzikos wordt vergeleken met de *neokoros* van een plaatselijk Romeins heiligdom. Welk heiligdom dit precies was is niet duidelijk omdat er meerdere in Kyzikos waren en de inscriptie niets zegt over wie hier vereerd werd. Een ander voorbeeld is een episode uit boek 5 van het nieuwe testament waarin het bezoek van Petrus aan Ephesos beschreven staat. Hierin wordt de plaatselijke *grammateus* aangehaald die Ephesos “neokoros of the great goddess Artemis and of the heaven-fallen” noemt.¹⁴ Ook hier zien we dat de term *neokoros* wordt gebruikt om de stad te verbinden aan een lokale cultus.

De volgende ontwikkeling vindt eind eerste eeuw plaats als de steden in Asia *neokoros* als eretitel gaan gebruiken, exclusief verbonden aan de keizercultus. Het verwijst dan naar de stad als beheerder van een door de keizer en senaat toegewezen tempel voor de keizercultus. Dit begon met de eerste keizerlijke tempel in Ephesos. Oorspronkelijk zou die zijn toegewezen door Nero (keizer van 54 tot 68) maar de *damnatio memoriae* die hij na zijn dood kreeg opgelegd maakte het onmogelijk voor Ephesos om aan hem een tempel te wijden. Uiteindelijk werd de tempel alsnog ingewijd onder Vespasianus (keizer van 69 tot 79) of Domitianus (keizer van 81 tot 96). Omdat er discussie bestaat over de precieze aard van deze cultus wordt hij met verschillende titels aangeduid. Er zijn studies die de tempel aan Domitianus toewijzen omdat alle inscripties die verwijzen naar de tempelwijding aan hem

¹² S.R.F Price, *Rituals and Power: The Roman Imperial Cult in Asia Minor* (Cambridge 1984) 64.

¹³ Barbara Burrell, *Neokoroi Greek Cities and Roman Emperors* (Leiden 2004) 1-6.

¹⁴ Dit is passage 19.35 uit Handelingen van de Apostelen. Citaat afkomstig van pagina 86 uit Burrell's *Neokoroi Greek Cities* waar ze de Griekse term ‘neokoros’ aanhoudt. Het Nieuwe Testament is origineel ook in het Koinè-Grieks opgeschreven. De meeste moderne vertalingen zoals die van Hart uit 2017 hanteren echter een naar het Engels vertaalde term als ‘warden’ of ‘guardian’. De Nederlandse Statenvertaling gebruikt in deze passage de term ‘kerkbewaarster’. Ik volg hierin Burrell die trouw blijft aan de oorspronkelijke terminologie.

gericht zijn.¹⁵ In dezelfde inscripties wordt de cultus echter ook toegeschreven aan de ‘Sebastoi’. Dit impliceert dat meerdere keizers of leden van de keizerlijke familie hier vereerd werden. Friesen hanteert om die reden de term ‘temple of the Sebastoi’ en Burrell gebruikt de vertaling uit het Latijn, ‘temple of the Augusti’. Voor de lange termijn maakt het weinig uit welk uitgangspunt je in dit debat aanhoudt. Ook Domitianus onderging, na aan het keizerlijk hof vermoord te zijn, een *damnatio memoriae* van de senaat in Rome. Hij kan dus het oorspronkelijke object van verering zijn geweest in de tempel van Ephesos maar na 96 was dit zeker niet meer het geval. Latere inscripties van begin derde eeuw bieden ons informatie over een mogelijk nieuwe invulling van de cultus. Hierin wordt gesproken van een tempel voor de god Vespasianus in Ephesos. Het lijkt plausibel dat Ephesos na de *damnatio memoriae* een succesvolle ‘recente’ voorganger van Domitianus heeft geadopteerd als nieuw object van verering.

Een ander debat met betrekking tot de titel van *neokoros* heeft te maken met het gebruik hiervan in wetenschappelijke studies. Friesen hanteert de wijding van de tempel aan de ‘Sebastoi’ als harde grens voor het gebruiken van deze term in relatie tot tempels voor de keizercultus. De cultussen die hiervoor in Asia werden opgericht zouden volgens hem aangeduid moeten worden als ‘provinciale’ cultussen in plaats van *neokoroi* omdat de term toen nog niet gebruikt werd in relatie tot de keizercultus. Hij beschouwt dit als anachronistisch.¹⁶ Sommige moderne studies waaronder die van Price hanteren dit onderscheid niet. Persoonlijk sluit ik mij aan bij deze laatste benadering omdat de ontwikkeling van de term *neokoros* laat zien dat je moet oppassen met het hanteren van een harde scheidslijn hierin. Het gebruik ervan verschilde per periode over de gehele Griekse wereld. Daarnaast is het niet onwaarschijnlijk dat we in de toekomst verwijzingen vinden naar de *neokoros*-titel in relatie tot een tempel voor de keizercultus, van voor de inwijding van de tempel in Ephesos. Daardoor zou de grens ineens weer opschuiven. Waar deze grens exact ligt is voor mij dus niet relevant. Ook moeten we niet vergeten dat deze tempels achteraf alsnog als *neokoroi* werden beschouwd door de steden zelf. Hierom hanteer ik een minder strikte aanpak en beschouw ik de tempel voor Augustus en Roma in Pergamon net zo goed als een *neokoros* als dat de tempels voor Hadrianus in Asia dat waren.

Hierna zien we dat veel andere Griekse steden in Klein-Azië het voorbeeld van

¹⁵ Dit zijn IvE 232-242 uit H.Wankel ed, ‘Inscripfen von Ephesos’, *Inscripfen griechischer Städte aus Kleinasien* 11-17 (1979-1981).

¹⁶ Steven J Friesen, *Twice Neokoros: Ephesus, Asia and the Cult of the Flavian Imperial Family* (Leiden 1993) 2 & 50-60.

Ephesos volgen en de term *neokoros* adopteren als eretitel in relatie tot het beheren van een tempel voor de keizercultus. De *koinones* van veel andere Oosterse *provinciae* gingen mee in deze trend. Al lijkt dit fenomeen wel voorbehouden aan de Grieken van het hedendaagse Anatolië. Van het Griekse vasteland, de *provincia* Achaea, zijn geen voorbeelden bekend van steden die deze titel hanteerden ter verwijzing naar een keizerlijke tempel. Wel zijn er enkele steden in Tracia en Macedonia die een *neokoros* ontvingen. Asia was echter vanwege zijn overvloedig welvarende steden de *provincia* die het overgrote deel van de voor ons bekende *neokoroi* binnenhaalde.¹⁷ Hier waren ook de eerste steden met meerdere tempels voor de keizercultus. Dit begon met Pergamon dat van Trajanus tussen 114 en 116 een tweede tempel toegewezen kreeg. Deze was gewijd aan hem en Zeus *Philios*. Hierna volgden in een tijdsbestek van twee eeuwen Sardis, Smyrna, Ephesos, Kyzikos en Miletos. Allemaal kregen ze minstens twee tempels die hun officieel als *neokoros* werd toegewezen door de keizer en de senaat. Er bestond tussen deze steden een felle concurrentiestrijd om zo'n tempel te krijgen. De stad met de hoogste aantal tempels genoot het meeste aanzien binnen de *koinon* Asia en hierbuiten. Ook was het zo dat de stad die koploper was qua tempels werd beschouwd als het hoofd van de *koinon*. Over het algemeen was dit een strijd tussen Pergamon, Ephesos, Sardis en Smyrna. Het gebruik van *neokoros* als eretitel ging zelfs zo ver dat er werd verwezen naar het aantal tempels waar een stad over beschikte. Pergamon noemde zich kort na de toewijzing van de tempel voor Trajanus in inscripties 'metropolis of Asia and first, twice neokoros city of the Pergamenes'.¹⁸ Ephesos en Smyrna, die onder Hadrianus hun tweede tempel mochten bouwen, noemden zich hierna ook 'twice neokoros'.¹⁹ Uiteindelijk werd Ephesos onder keizer Elagabalus (keizer van 218 tot 222) zelfs 'fourth neokoros'.²⁰ Hiermee had die stad de prestige'strijd' in de *koinon* Asia gewonnen want de andere steden wisten dit nooit te evenaren.

Behalve dat de eretitel van *neokoros* werd uitgedragen via inscripties deden de steden van Asia dit ook middels de munten die ze produceerden. De iconografie hiervan verschilt in

¹⁷ Een goed overzicht van alle toegewezen *neokoroi* die bij ons bekend zijn is te vinden op de pagina's 396-397 van Burrell's overzichtswerk. De dominantie van Asia komt hier duidelijk in naar voren.

¹⁸ Dit is onder andere LvP 324 uit M. Fränkel ed, *Inscripten von Pergamon, Altertümer von Pergamon* 8.2. (1895). Daarnaast ook IdA 23/37/38 uit C. Habicht. *Die Inscripten des Asklepieions. Altertümer von Pergamon* 8.3. (1969). Een volledig overzicht van alle inscripties waarin deze titulatuur voor Pergamon wordt gehanteerd is te vinden op pagina 28-29 en 36 van Burrell's *Neokoroi Greek Cities and Roman Emperors*.

¹⁹ LvS 679 uit G. Petzl, 'Die Inscripten von Smyrna 2.1', *Inscripten griechischer Städte aus Kleinasien* 24.1 (1987). Volledig overzicht van alle inscripties in Smyrna op pagina 53 van Burrell; LvE 708 uit H. Wankel ed, 'Inscripten von Ephesos', *Inscripten griechischer Städte aus Kleinasien* 11-17. (Bonn 1979-1981). Volledig overzicht inscripties Ephesos op pagina 82 van Burrell.

²⁰ LvE 625 uit het hierboven genoemde verzamelwerk.

veel gevallen per stad. Dit kwam onder andere door verschillende stedelijke oorsprongsmythen en beschermgoden. Dit soort thema's kwam veelvuldig voor op de door steden in Asia geslagen munten. Op de meeste munten van Ephesos zien we bijvoorbeeld beeltenissen van of verwijzingen naar de beschermgodin Artemis. Smyrna had dan weer haar eigen godin, de amazone 'Smyrna', de mythische oprichtster van de stad. Beide steden beschouwden hen als het symbool van hun stad. Het afbeelden van Griekse goden of gebouwen gebeurde onder Romeinse heerschappij altijd op de achterzijde van een munt. De voorzijde was gereserveerd voor de Romeinse keizer of andere leden van de keizerlijke familie zoals zijn echtgenote. Ondanks het verschil in achtergrond tussen de steden van Asia zien we in relatie tot de keizercultus wel vaak dezelfde iconografie en inscripties terugkomen op munten. Dit zijn vaak beeltenissen van een of meerdere tempels, vaak in combinatie met een cultusstandbeeld van de beschermgod of godin van de stad. In de legenda wordt dan de term 'NEΩKOPON' (neokoros) vermeld. De eerste numismatische vermelding die we hiervan hebben zijn munten die rond 65/66 onder proconsul Marcilius Acilius Aviola van Asia door Ephesos werden geproduceerd.²¹ De andere steden in Asia volgden het voorbeeld van Ephesos en lieten soortgelijke munten slaan met de beeltenis van een of meerdere tempels op de achterzijde. Op sommige munten wordt het heiligdom van de beschermgod afgebeeld naast de *neokoroi* tempels. Dit kon in de vorm van een tempel met een standbeeld van de godheid erin of enkel zijn of haar beeltenis naast de twee keizerlijke tempels.

Bestuursstructuur Romeinse provincie & keizercultus in Asia

Het bestuur van Klein-Azië lag in handen van een door Rome aangestelde gouverneur of proconsul. Hij was lokaal de hoogste vertegenwoordiger van de Romeinse macht en representeerde die ook ten aanzien van buitenlandse machten. De keizer als hoogste machthebber in het Romeinse Rijk nam deze rol over als het om zaken ging die het hele rijk aangingen. Ook trad de gouverneur op als rechter bij geschillen tussen inwoners en zag hij erop toe dat er belasting betaald werd. In tegenstelling tot de westelijke *provinciae* beschikte de steden in Klein-Azië over een hoge mate van autonomie. Het dagelijkse bestuur lag in handen van de steden zelf, die georganiseerd waren naar het model van de klassieke Griekse polis. Er was een bestuursraad (*boulè*) die diende als uitvoerende macht en een

²¹ Steven J Friesen, *Twice Neokoros: Ephesus, Asia and the Cult of the Flavian Imperial Family* (Leiden 1993) 53.

volksvergadering (*ekklesia*) waarin het grootste deel van de *demos*, de mannelijke burgerbevolking, vertegenwoordigd was.²² Met de Romeinse overname werden er een paar veranderingen doorgevoerd in de bestuursstructuur van de Griekse steden. Er kwam een maximum aantal leden voor de *boulè* en de mensen die hier lid van waren moesten van goede afkomst zijn. Ook was het vaak verplicht om over Romeins burgerschap te beschikken. Verder moesten lokale edelen betalen om een bestuursfunctie te krijgen. Met deze strategie verzekerden de Romeinse gouverneurs zich van een aan Rome loyale stedelijke elite die voor hen het bestuur van de stad regelde. Rome beheerde deze steden dan van bovenaf als bewaarder van vrede en stabiliteit. Dit verbond met Rome aangaan was voor de stedelijke elite ook aantrekkelijk want het leverde hen status en welvaart op. Zolang zij de belangen van Rome goed behartigden konden stedelijke bestuurders grotendeels hun gang gaan. Ook bood het hen kansen om carrière te maken binnen het Romeinse politieke systeem. Het tonen van loyaliteit aan Rome en goed functioneren als provinciale magistraat kon een opstap zijn voor veel hogere functies in de toekomst.²³ Loyaliteit aan Rome tonen kon ook door dienst te doen als stedelijke vertegenwoordiger in de *koinon*. Onder Romeins bewind bestond de *koinon* namelijk om in samenwerking met de gouverneur en andere Romeinse provinciale bestuurders het belang van Rome te dienen. De primaire taak van de *koinon* in deze periode was het beheren van de provinciale keizercultus. Daarnaast stelde het de priesters aan en droeg de operationele kosten van de cultus.

Over het algemeen werd de *koinon* geleid door de hogepriesters. In de meeste oostelijke *provinciae* was dit er maar één. Onder de heerschappij van Augustus was dit ook het geval in Asia waar de hogepriester aan het hoofd stond van de provinciale tempel in Pergamon. Hij was de hoofdpriester van de godin Roma en keizer Augustus, zoon van de vergoddelijkte Julius Caesar. Na Augustus kregen meerdere steden in Asia ook een *neokoros* toegewezen waardoor het aantal hogepriesters steeg. Alle prominente steden hadden een eigen hogepriester die de leiding had over de lokale keizercultus. Naast Pergamon waren dit Smyrna, Ephesos, Sardis en Kyzikos. De hogepriesters hielden zich voornamelijk bezig met het uitvoeren van ceremonies en andere religieuze activiteiten die verbonden waren met de keizerlijke tempel. Na verloop van tijd kregen veel van deze steden meerdere tempels voor verschillende keizers. Hierdoor kregen de hogepriesters de leiding over een steeds groter wordende organisatie. Verder stelden zij de lagere priesters aan en droegen financieel bij aan

²² Barbara Burrell, *Neokoroi Greek Cities and Roman Emperors* (Leiden 2004) 1-3.

²³ *Ibidem*, 331.

het in stand houden van de cultus. Hier vielen onder andere de grote religieuze festivals voor de *koinon* onder. Ook betaalden ze mee aan speciale bouwprojecten in de stad en de lokale spelen. Er zijn zelfs gevallen bekend van hogepriesters die de belasting voor de gehele *provincia* aan Rome betaalden. We kunnen dus stellen dat provinciaal hogepriester zijn alleen was weggelegd voor zeer gefortuneerde mensen. Het leverde de edelen die dit ambt vervulden ook veel prestige op. Als organisatoren van de festivals beschikten ze over speciale privileges zoals het recht om zich in het paars te kleden. Iets wat normaal alleen voorbehouden was aan de keizer en andere zeer hoge Romeinse magistraten. Ook droegen ze dan een kroon met beeltenissen van de keizer.²⁴

Hiertegenover stonden de forse publieke verwachtingen waar de hogepriester aan moest voldoen. Er stond om die reden veel druk op het priesterschap. Er zijn ook gevallen bekend van mensen die weigerden om het ambt op zich te nemen. Het bekendste voorbeeld hiervan is de Griekse redenaar Aelius Aristides die dit beschrijft in Oratie 50 van zijn *Hieroi Logoi*.²⁵ Hij zou in 147 om gezondheidsredenen hebben geweigerd om hogepriester te worden van de tempel voor Hadrianus in zijn stad Smyrna. De *koinon* ging hier echter niet mee akkoord en benoemde hem alsnog. Aelius Aristides is hier toen onderuit gekomen door zijn zaak voor te leggen aan de gouverneur. Die heeft hem vervolgens vrijgesteld van deze functie.²⁶ Dit voorbeeld laat vooral zien dat er niet lichtzinnig gedaan werd over het priesterschap van de keizercultus. Aelius Aristides was een zeer vooraanstaande orator in Griekenland en de *koinon* wilde hem daarom koste wat kost als nieuwe hogepriester. Aristides achtte zichzelf, naar eigen zeggen om zijn gezondheid, niet geschikt en kwam maar ternauwernood onder zijn benoeming uit. Maar het is niet ondenkbaar dat de hoge publieke verwachtingen een rol speelden bij zijn besluit.

Andere belangrijke functies voor de *koinon* van Asia, naast de provinciale hogepriesters, werden bekleed door de 'asiarch' en 'archieis'. Over de aard van het eerstgenoemde ambt is nog een debat gaande. Sommige historici stellen dat de asiarch niet meer is dan een andere benaming voor de provinciale hogepriester van Asia. Rossner concludeert bijvoorbeeld dat beide termen gebruikt werden om de priesterlijke en officiële taken van de leiding van de *koinon* aan te duiden. Daarom werden ze in inscripties naast elkaar gebruikt in relatie tot dezelfde persoon.²⁷ Burrell sluit zich in grote lijnen aan bij het

²⁴ Barbara Burrell, *Neokoroi Greek Cities and Roman Emperors* (Leiden 2004) 346-347.

²⁵ Aelius Aristides, *Aelius Aristides and the Sacred Tales*, vert. C. Behr (Amsterdam 1968) 4.

²⁶ S.R.F Price, *Rituals and Power: The Roman Imperial Cult in Asia Minor* (Cambridge 1984) 62-64; Barbara Burrell, *Neokoroi Greek Cities and Roman Emperors* (Leiden 2004) 347.

²⁷ Margarete Rossner, 'Asiarchen und Archiereis Asias', *StClas* 16 (1974) 101-142.

oordeel van Rossner en noemt de mogelijkheid dat de titel ‘hogepriester van Asia’ bekend kwam te staan als asiarch na de komst van meerdere hogepriesters in de provincia. Vanaf toen werden de priesters namelijk naar hun stad vernoemd om het onderscheid tussen de verschillende priesters te verduidelijken.²⁸ Hiertegenover staat onder andere Friesen die het wel als verschillende functies beschouwt omdat er al asiarchen zouden zijn geweest vóór het ontstaan van de keizercultus in Klein-Azië, al is het niet helemaal duidelijk welke werkzaamheden zij toen vervulden. Hij concludeert dat het takenpakket van het asiarchaat zich ontwikkelde door de tijd heen, en vanaf de tweede eeuw verschillende publieke diensten behelsde gerelateerd aan het stedelijke leven in Asia. De asiarch hield zich wel bezig met de keizercultus maar het was geen noodzakelijk onderdeel van de functie. De hogepriesters gingen hoofdzakelijk over het beheer van de cultus.²⁹

Afb.2: De provinciale indeling van Klein-Azië onder Romeinse heerschappij.

²⁸ Barbara Burrell, *Neokoroi Greek Cities and Roman Emperors* (Leiden 2004) 347.

²⁹ Steven J Friesen, *Twice Neokoros: Ephesus, Asia and the Cult of the Flavian Imperial Family* (Leiden 1993) 112-113.

Hoofdstuk 2 De tempels voor Hadrianus in de *provincia Asia*

In dit hoofdstuk zullen de kenmerken van de tempels voor Hadrianus in Kyzikos, Ephesos en Smyrna worden besproken. De volgorde die ik hierbij heb aangehouden is chronologisch, op basis van het jaar dat de *neokoros* (waarschijnlijk) werd toegewezen door Hadrianus. Een aantal vaste onderdelen zullen hier steeds bij aan bod komen: het jaar dat de keizercultus werd toegewezen, de inscripties en antieke auteurs die naar de tempel verwijzen, het bewijs dat de tempel aan Hadrianus gewijd was, de opgravingsgeschiedenis, de (waarschijnlijke) locatie van de tempel en de fysieke kenmerken van de tempel zoals de omvang en bouwstijl. Ook wordt er besproken wat er vandaag de dag nog te zien valt aan overblijfselen van de tempel. De bedoeling van dit hoofdstuk is om een zo compleet mogelijk beeld te schetsen van de tempels die voor Hadrianus gebouwd zijn in de *provincia Asia*.

Kyzikos

De eerste tempel die Hadrianus voor zijn cultus in Asia liet oprichten stond in Kyzikos, een stad in het uiterste noorden van de *provincia Asia*, aan de kust tegen de grens met Pontus en Bithynia. Volgens de *Chronicon Paschale*, een Oost-Romeinse kroniek van begin 7e eeuw waarvan de auteur nog onbekend is, kreeg Kyzikos deze tempel in 123 toegewezen tijdens een bezoek aan de stad van Hadrianus, al was de bouw waarschijnlijk pas laat onder het bewind van Antoninus Pius voltooid.³⁰ In de bron staat dat hij naast het bouwen van een tempel in Kyzikos ook een straat met marmer liet plaveien. Dit past in het beleid van Hadrianus om bij het bezoeken van provincies te investeren in de lokale infrastructuur. Daarnaast was de aanleiding voor het bezoek waarschijnlijk een verwoestende aardbeving die rond 120 de stad had getroffen. Dit blijkt uit de volgende passage van de *Chronographia*, een kroniek geschreven door de zesde-eeuwse Byzantijnse redenaar en historicus Johannes Malalas:

“During the reign of the most sacred Hadrian, Kyzikos, which is the great metropolis of the province of Hellespont, suffered an earthquake from the wrath of God on the night of 10th November. He gave generously to the city and restored it. He bestowed money and ranks on the surviving citizens. Hadrian built a very large temple in Kyzikos, one of the wonders, and he placed there on the roof of the temple a marble statue, a very

³⁰ Engelse vertaling uit Barbara Burrell, *Neokoroi Greek Cities and Roman Emperors* (Leiden 2004) 86; passage origineel uit *Chronicon Paschale*, vert. Ludwig A. Dindorf (Bonn 1832).

large bust of himself, on which he inscribed, “Of the Sacred Hadrian”, which remains to the present day.”(*Chronographia* 11.16)³¹

Waar in de *Chronicon Paschale* alleen wordt gesproken over de bouw van een tempel en een straat schonk Hadrianus volgens deze passage van Johannes Malalas genereus aan Kyzikos en zijn burgers. Die generositeit en het herbouwen van de stad past in zijn politiek om lokaal in samenwerking met de elites gebouwen op te richten. De toewijzing van de tempel kan hier ook het resultaat van zijn. Hoewel er geen namen bekend zijn van prominente individuen zoals sofisten of bestuurders die hierbij waren betrokken is het gezien Hadrianus' bouwbeleid en de voorbeelden van Ephesos en Smyrna niet onwaarschijnlijk dat de toewijzing van deze tempel het resultaat was van een onderhandeling met de elite van Kyzikos. De stad zal net zoals veel andere steden in de regio wel vertegenwoordigers hebben gehad die met dit soort verzoeken contact zochten met de Romeinse keizer. Hiernaast is de bron hierboven ook onderdeel van een andere discussie met betrekking tot de tempel van Hadrianus in Kyzikos. Sommige historici onderwie Price en Findley beweren dat Hadrianus hier samen met Zeus vereerd werd. Price baseert dit op een standbeeld voor Zeus in het pediment aan de façade van de tempel beschreven door Cyriacus van Ancona. Deze bron zal op bladzijde 21 uitvoeriger worden besproken. Findley neemt een wat genuanceerder standpunt in en staat open voor de optie dat Zeus hier een belangrijke rol speelde als onderdeel van Hadrianus' identificatie met Zeus Olympios.³² De voornaamste tegenstander van deze theorie is Burrell die mede op basis van het laatste deel van de passage van Johannes Malalas stelt dat de tempel exclusief voor de cultus van Hadrianus in gebruik was. Andere antieke bronnen die verwijzen naar het complex zoals de *Anthologia Graeca* (9.656) uit de 8e eeuw verwijzen hier ook naar als de tempel van Hadrianus.³³ Dit is voor mij doorslaggevend om mee te gaan in het standpunt van Burrell. Zeus wordt in geen van deze bronnen genoemd als cultuspartner van Hadrianus. Hetzelfde geldt voor de theorie van Findley dat Hadrianus na zijn vereenzelviging met Zeus Olympios in 128 ook op deze manier vereerd zou worden in de tempels voor zijn keizercultus. Het is in principe mogelijk omdat dit in Athene waarschijnlijk

³¹ Vertaling overgenomen uit Andrew Findley, *The Monumental Province: Asia and the Temples of the Roman Empire*, diss. Saint Louis (2013) 261; oorspronkelijk afkomstig uit Johannes Malalas, *The chronicle of John Malalas*, vert. E. Jeffreys, M. Jeffreys en R. Scott (Melbourne 1986).

³² Simon Price, *Rituals and Power: The Roman Imperial Cult in Asia Minor* (Cambridge 1984) 153-154 & 251-252; Andrew Findley, *The Monumental Province: Asia and the Temples of the Roman Empire*, diss. Saint Louis (2013) 170-174.

³³ Barbara Burrell, 'Temples of Hadrian, not Zeus', *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 43 (2002/3) 31-50, aldaar 32-44; Maximus Planudes, *The Greek Anthology*, vert. William Roger Paton (London 1916).

wel het geval was maar zolang er geen concrete aanwijzingen zijn die hier op wijzen blijft het een theorie. Op deze discussie zal bij het bespreken van de tempels in Ephesos en Smyrna nog worden teruggekomen.

Wat betreft de locatie van de tempel in Kyzikos bestaat hier in tegenstelling tot die in Ephesos en Smyrna geen discussie over. De restanten van de tempel zijn gelegen op een heuvel in het westelijke deel van de antieke stad, bij een van de drie havens. Omdat pas 1/3e van het bouwwerk is opgegraven is er nog weinig duidelijk over hoe de tempel er oorspronkelijk uit zag. Enkel de slecht bewaarde *stylobaat* aan de zuidkant en wat fundamenten aan de oostelijke en westelijke kant zijn momenteel zichtbaar. Verder zijn er veel marmeren restanten van zuilen en friezen te vinden verspreid over het terrein en in nabijgelegen musea. Hieruit valt in elk geval op te maken dat de tempel over een Romeins fundament beschikte en dat de decoraties van het exterieur Hellenistisch waren. Daarnaast zijn de gevonden zuilen van de Korinthische orde. Volgens Cassius Dio zou de tempel hebben bestaan uit monolitische zuilen die omgerekend naar het metrieke stelsel ongeveer 23.1 meter hoog waren, en een diameter hadden van 2.356 meter.³⁴ Dit laatste lijkt gezien de restanten van zuilen die men heeft gevonden onwaarschijnlijk. Ook is geen hiervan monolithisch. De hoogte zou daarentegen kunnen kloppen. De zuilen van de tempel in Ephesos waren per slot van rekening van een vergelijkbare hoogte.

Door het eeuwenlang plunderen van de tempel voor bouwmaterialen bedoeld voor nabijgelegen gebouwen zoals moskeeën staat er van het bouwwerk zelf niets meer overeind. Daarom is bij het maken van reconstructies gekeken naar antieke beschrijvingen en munten. Hieruit kan in elk geval geconcludeerd worden dat het qua grootte en decoraties een uitzonderlijke tempel was. Waarschijnlijk zelfs een van de grootste tempels ooit gebouwd.³⁵ Johannes Malalas noemt de tempel in de passage hierboven ‘een van de wonderen’. Cassius Dio beschrijft het als ‘de grootste en mooiste van alle tempels’.³⁶ Aelius Aristides schreef in 167 een lofredes over een enorme tempel in Kyzikos, gelegen aan zee, die hij enigszins hyperbolisch vergelijkt met een huis van drie verdiepingen.³⁷ Dit moet gezien de locatie om de tempel van Hadrianus gaan. Ondanks de overdreven taal in deze passage wijst de vergelijking die Aristides maakt wel op een enorme tempel. Voor het type tempel maakt men vaak gebruik van munten die onder Antoninus Pius en zijn opvolgers verschenen met op de

³⁴ Cassius Dio, *Roman History* Volume VIII: Books 61-70, vert. E. Cary & H.B. Foster (Cambridge 1925) 473.

³⁵ Andrew Findley, *The Monumental Province: Asia and the Temples of the Roman Empire*, diss. Saint Louis (2013) 81.

³⁶ Cassius Dio, *Roman History* Volume VIII: Books 61-70, vert. E. Cary & H.B. Foster (Cambridge 1925) 473.

³⁷ Dit is Oratie 27 uit de vertaling van C.A Behr uit 1981.

achterzijde de beeltenis van een Korintische tempel. Deze heeft aan de façade 8 zuilen. Dit zou een aanwijzing zijn dat de tempel *octastyl* was. Verder staat er ‘kyzikos neokoros’ als legenda wat bevestigt dat er naar de tempel voor de keizercultus van Hadrianus wordt verwezen.³⁸ Er zijn in de afgelopen decennia meerdere pogingen gedaan tot het maken van een reconstructie. De meest recente komt van Edmund Thomas die net als Burrell en Barattolo verwacht dat de tempel *dipteraal* was.³⁹

Afb. 3: Thomas's reconstructie uit 2007 van de tempel voor Hadrianus in Kyzikos. Afbeelding overgenomen uit de dissertatie van Findley.

Daarentegen is het maar de vraag in hoeverre het uiterlijk van de tempel op munten correspondeert met de historische tempel. Het is riskant om beeltenissen van bouwwerken op munten bij historisch onderzoek te gebruiken als waarheidsgetrouwe representatie van het betreffende gebouw. De gedachte achter de iconografie op antieke munten was eerder symbolisch gemotiveerd dan ter weergave van de historische realiteit. Desalniettemin correspondeert de beeltenis van een Korintische tempel op de munt wel degelijk met de archeologische vondsten in Kyzikos. Dit zegt alleen niets over of de tempel *octastyl* was. Hoewel de meest recente reconstructies uitgaan van een *octastyle* tempel moeten we voor doorslaggevend bewijs wachten op toekomstige opgravingen. Dit heeft er onder andere mee te maken dat een van de belangrijkste antieke bronnen met betrekking tot de tempel in Kyzikos het bouwwerk als *hexastyl* omschrijft.⁴⁰ Dit zijn de reisverslagen van de 15e eeuwse,

³⁸ Barbara Burrell, *Neokoroi Greek Cities and Roman Emperors* (Leiden 2004) 89.

³⁹ Edmund Thomas, *Monumentality and the Roman Empire: Architecture in the Antonine Age* (Oxford 2007) 39-40.

⁴⁰ Barattolo is het op dit vlak oneens met Cyriacus van Ancona. Hij stelt dat het gezien de door Cyriacus genoteerde afmetingen vrijwel onmogelijk is dat de tempel maar 6 zuilen als façade had. Barattolo gaat op basis

van het Italiaans schiereiland afkomstige, Cyriacus van Ancona. Hij was een reiziger met belangstelling voor oudheden. Zijn beschrijving van de tempel is zo belangrijk omdat die stamt uit een periode waarin er nog relatief veel van het gebouw overeind stond. In de 19^e eeuw was de constructie namelijk al tot aan het fundament geplunderd. Cyriacus heeft de regio twee keer bezocht en was de eerste die het gebouw heeft opgemeten. Omgerekend naar het metrieke stelsel zou het *stylobaat* 48.84 x 106.56 meter zijn en de *cella* 20.72 x 41.44 meter.⁴¹ Daarnaast was de *cella* ook 20.72 meter hoog. Hierdoor bestaat het vermoeden dat de *cella* uit twee verdiepingen met zuilen bestond. De uitspraak van Aelius Aristides wordt hier ook bijgehaald als aanwijzing dat de tempel uit meerdere verdiepingen bestond. Bij opgravingen door Nureddin Koçan is de lengte van de *stylobaat* op 107 meter gemeten wat betekent dat Cyriacus het op dat vlak aan het rechte eind had. Hiernaast werd de *stereobaat* gemeten op ongeveer 62.04 x 116.23 meter.⁴² De breedte van de *stylobaat* is nog niet bekend maar het is aannemelijk dat de meting van Cyriacus hiervoor redelijk betrouwbaar is. Hiernaast is Cyriacus ook belangrijk bij het bepalen van het uiterlijk van de tempel omdat zijn verslagen illustraties bevatten van het gebouw. Hierop zijn verschillende waarschijnlijk externe muren te zien met gedecoreerde friezen en Korintische zuilen. Nergens staat echter aangegeven welk deel van de tempel hier precies wordt gerepresenteerd. Dat bemoeilijkt het gebruik van de illustraties bij het maken van een reconstructie van het gebouw. Wederom is het hiervoor afwachten tot het gehele terrein is opgegraven.

van het verslag van Cyriacus, archeologische vondsten en andere literaire bronnen uit van een *octastyle* tempel met een *dipteraal* plan en een totaal van 15 tot 17 zuilen aan de zijkanten. De *pronaos* zou verder bestaan uit minstens 20 zuilen en de *opisthodomos* bevatte 12 zuilen. Hij komt hiermee uit op een totaal van 92 zuilen in de tempel van Hadrianus.

Naast Barattolo zijn er nog een aantal andere die zich aan een reconstructie hebben gewaagd waaronder Burrell en Thomas. Beide sluiten zich aan bij de lezing van Barattolo dat de tempel *octastyl* was. Daarnaast gaan zij net als Barattolo uit van 15 tot 17 zuilen aan de lange zijden van de tempel. Daarnaast gaan alle 3 uit van een dipteraal indeling. Meer zekerheden hierover krijgen we pas als het complex grotendeels is opgegraven.

⁴¹ Vertaling tekst Cyriacus van Ancona afkomstig uit Bernard Ashmole, 'Cyriac of Ancona and the Temple of Hadrian at Cyzicus', *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 19 (1956) 179-191, aldaar 181-182.

⁴² Andrew Findley, *The Monumental Province: Asia and the Temples of the Roman Empire*, diss. Saint Louis (2013) 79-80 & 201.

Smyrna

Hadrianus wees Smyrna haar tweede *neokoros* toe vlak nadat hij Kyzikos de eerste tempel had toegewezen. Deze gift moet vóór of in 124 hebben plaatsgevonden. Dit blijkt onder andere uit de gymnasioninscriptie en een (incomplete) inscriptie van een brief van een hoge Romeinse functionaris.⁴³ Deze brief stamt uit dat jaar en bevestigt de inhoud van de gymnasioninscriptie, namelijk de gift van *hymnodoi* aan Smyrna van Hadrianus voor zijn tempel.⁴⁴ Zij verzorgden de lofzangen voor de godheid van een cultus. Een latere inscriptie, gevonden op een marmeren zuil, bevestigt het bestaan van *hymnodoi* in Smyrna voor “de god Hadrianus”.⁴⁵ Verder is het zeer waarschijnlijk dat Smyrna haar tweede *neokoros* kreeg toegewezen tijdens het bezoek van Hadrianus aan de regio in 124.

Waar er genoeg bewijsmateriaal is dat verwijst naar de stichting van de tempel, ontbreekt dit met betrekking tot het vaststellen van de locatie van de tempel. Het overgrote deel van Smyrna ligt vandaag de dag begraven onder de bebouwing van het Turkse Izmir. De enige tempel die men heeft opgegraven ligt in het westen van de stad en was gewijd aan Zeus. In de zoektocht naar de locatie hebben we enkel een verwijzing van Philostratus die aangeeft dat de tempel ‘van ver te zien is, gelegen op een *akra*, tegenover de Mimas’.⁴⁶ Een *akra* kon een hoogte of een kaap bij de zee zijn. Mimas is de antieke naam voor een bergachtige heuvel in het westen van Izmir. Uit deze informatie valt vrij weinig te halen behalve dat het een grote tempel was, gelegen op een heuvel, mogelijk dicht aan zee. Er zijn geen archeologische sites in Izmir die voldoen aan dit profiel maar een mogelijke plaats wordt beschreven in een reisverslag uit 1836 van de Oostenrijkse staatsman Anton Prokesch.⁴⁷ Hierin noemt hij de overblijfselen van een grote, naar het oosten gerichte tempel in Smyrna. Deze had tien Korinthische zuilen aan de korte zijden, en mogelijk drieëntwintig aan de lange zijden. Qua omvang zou deze vergelijkbaar zijn met het Olympieion in Athene. Verder dateert hij de tempel in de periode van Hadrianus of Antoninus Pius.⁴⁸ Afgaande op de omvang en stijl van de zuilen klinkt dit als een geschikte kandidaat. De tempels in Ephesos en Kyzikos hadden dezelfde kenmerken. Probleem is alleen dat deze site een eeuw

⁴³ Gymnasioninscriptie (LvS 697) is in zijn volledigheid te vinden in hoofdstuk 4.

⁴⁴ Dit is LvS 594 uit G, Petzl, ‘Die Inschriften von Smyrna 2.1’, *Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien* 24.1 (1987).

⁴⁵ Dit is LvS 595 uit G, Petzl, ‘Die Inschriften von Smyrna 2.1’, *Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien* 24.1 (1987).

⁴⁶ Philostratus, Eunapius, *The lives of the Sophists*, vert. Wilmer C. Wright (Cambridge 1921) 109.

⁴⁷ Anton Prokesch, *Denkwürdigkeiten und Erinnerungen aus dem Orient* (Stuttgart 1836/37).

⁴⁸ Barbara Burrell, *Neokoroi Greek Cities and Roman Emperors* (Leiden 2004) 46.

later helemaal geplunderd was voor bouwmaterieel Er is dus niets meer van over. Degene die dit toen constateerde heeft één steen mee kunnen nemen. Dat is natuurlijk veel te weinig om echt iets zinnigs te zeggen over de mogelijkheid dat dit de tempel van Hadrianus was.⁴⁹ Dit zal ook wel zo blijven zolang de gebouwen van Izmir het overgrote deel van Smyrna bedekken.

Ephesos

Ephesos kreeg als laatste van de steden in Asia onder Hadrianus een tempel voor zijn cultus toegewezen. Dit was in 131 en ook voor Ephesos was dit haar tweede *neokoros*. Deze gift kan hebben plaatsgevonden in het kader van een van zijn bezoeken aan Asia, zoals bij wel meer door hem toegewezen *neokoroi* of andere lokale gebouwen die hij financierde tijdens zijn vele reizen, maar dit is zeker geen vaststaand feit. De tempel lijkt in gebruik te zijn genomen tussen 134/135 en 138.⁵⁰ Dit blijkt uit twee inscripties: de eerste vertelt over de hoofdpriester van de ‘tempel’ in Ephesos⁵¹, en de ander eert de hoofdpriesteres van de ‘tempels’ in Ephesos. Vanaf dat moment waren er dus twee tempels in Ephesos. Hierbij wordt de ‘tempel van heer Hadrianus Caesar’ genoemd.⁵² Dit is een duidelijke verwijzing naar de *neokoros* die Hadrianus aan Ephesos had toegewezen.

Er zijn overigens ook publicaties waaronder die van Susanne Schorndorfer waarin gesteld wordt dat de tempel niet exclusief aan Hadrianus gewijd was, dat Zeus zijn cult partner was, of dat hij hier vereerd werd onder de naam *Zeus Olympios*. Dit laatste zou in principe mogelijk zijn omdat Hadrianus na 128/129 in Griekenland geïdentificeerd werd met *Zeus Olympios*, en er aanwijzingen zijn dat dit het geval was bij de tempel van *Zeus Olympios* in Athene.⁵³ Schorndorfer speculeert op basis van de mogelijkheid dat Hadrianus in Kyzikos samen met Zeus vereerd werd dat dit ook het geval was in zijn tempels in Ephesos en Smyrna. Ze stelt dat Hadrianus aanbiddingen van steden om hem te vereren uit bescheidenheid zou hebben omgezet in cultussen voor hemzelf en Zeus.⁵⁴ De discussie omtrent dit onderwerp focust zich voornamelijk op de tempel van Hadrianus in Kyzikos maar

⁴⁹ Barbara Burrell, *Neokoroi Greek Cities and Roman Emperors* (Leiden 2004) 42-46.

⁵⁰ Barbara Burrell, ‘Temples of Hadrian, not Zeus’, *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 43 (2002/3) 31-50, aldaar 45-46.

⁵¹ IvE 279 uit H.Wankel ed, ‘Inscripten von Ephesos’, *Inscripten griechischer Städte aus Kleinasien* 11-17. (Bonn 1979-1981).

⁵² IvE 814 uit H.Wankel ed, ‘Inscripten von Ephesos’, *Inscripten griechischer Städte aus Kleinasien* 11-17. (Bonn 1979-1981).

⁵³ Mary T Boatwright, *Hadrian and the Cities of the Roman Empire* (Princeton 2000) 152-154.

⁵⁴ Susanne Schorndorfer, *Öffentliche Bauten hadrianischer Zeit in Kleinasien* (Münster 1997) 60-62.

Burrell bespreekt alle drie de tempels van de *koinon* Asia in haar artikel. Hierin laat ze aan de hand van de beschikbare primaire bronnen overtuigend zien dat allen exclusief gericht waren op de verering van Hadrianus. Bij zowel Ephesos als Smyrna blijkt uit inscripties die verwijzen naar de *neokoroi* die ze van Hadrianus toegewezen kregen, en de rol van de twee redenaars in dit proces, dat dit tempels “voor de god Hadrianus” waren.⁵⁵ Als Zeus hier ook vereerd werd, in welke vorm dan ook, dan zou hier wel naar worden verwezen. In dat geval zou het bijvoorbeeld “voor de god Hadrianus *Olympios*” zijn. Verder werden de tempels in Smyrna en Kyzikos al toegewezen voor de associatie van Hadrianus met Zeus. En in het geval van Ephesos zien we dat er in de stad al een cultus voor Zeus bestond, waarop ik hieronder dieper op in ga. Het is daarom onwaarschijnlijk dat hun tweede *neokoros* een tempel voor Zeus-Hadrianus was. Naast een tempel hadden zowel Ephesos als Smyrna een jaarlijks festival voor Zeus dat volledig los stond van de *Hadrianeia* die ze later voor Hadrianus organiseerden.⁵⁶ Dit laatste aspect zorgde wel voor verwarring bij sommige historici omdat Smyrna ook wel verwees naar dit festival als *Hadrianea Olympia*. Onder andere Price zag dit als een aanwijzing dat Hadrianus hier zijn tempel deelde met Zeus.⁵⁷ Feit blijft echter dat Zeus hier al een eigen festival had. Dit kan dus niet worden gezien als doorslaggevend bewijs in deze discussie. Festivals waren in de antieke wereld ook altijd verbonden aan een tempel waar een cultus gehuisvest was. Uit de eerder benoemde wijdingsinscripties blijkt dat dit in Ephesos en Smyrna exclusief cultussen voor Hadrianus waren.

Als we dan kijken naar de locatie van de tempel voor Hadrianus in Ephesos is ook hierover lange tijd veel onduidelijkheid geweest. Er zijn door de jaren heen in de stad verschillende plaatsen aangewezen waar de tempel gehuisvest zou zijn. De eerste locatie is een van de best bewaarde gebouwen in Ephesos, de zogenoemde ‘tempel van Hadrianus’ aan de ‘Curetes Street’. Deze naam kreeg het gebouw van de Oostenrijkse archeoloog Franz Miltner die de leiding had over de opgravingen in 1956. Hij baseerde dit op de inscriptie die men vond op een architraaf-blok. Die gaf aan dat het gebouw was gewijd aan Hadrianus en de *neokoros demos*, uit naam van lokale edelman Quintilius Valens Varius. Deze theorie werd in de jaren ‘70 echter verworpen toen een nieuwe datering het gebouw 10-15 jaar voor

⁵⁵ LvS 595/697 uit G, Petzl, ‘Die Inschriften von Smyrna 2.1’, *Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien* 24.1 (1987); IvE 428 uit H.Wankel ed, ‘Inschriften von Ephesos’, *Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien* 11-17. (Bonn 1979-1981).

⁵⁶ Barbara Burrell, ‘Temples of Hadrian, not Zeus’, *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 43 (2002/3) 31-50, aldaar 40-49.

⁵⁷ S.R.F Price, *Rituals and Power: The Roman Imperial Cult in Asia Minor* (Cambridge 1984) 155.

de toewijzing van de *neokoros* dateerde.⁵⁸ De twee magistraten die ook in de inscriptie worden genoemd, de *proconsul* Servaeus Innocens en *Asiarch* en *grammateus* Vadius Antoninus, waren namelijk actief in deze periode.⁵⁹ Deze datering heeft standgehouden en het is nog steeds niet duidelijk met welke doeleinden dit gebouw oorspronkelijk gebouwd is. Een andere locatie die ooit genoemd is als mogelijke plaats voor de tempel is het zogenoemde ‘Sarapeion’. Dit is een klein heiligdom achter de Celsusbibliotheek aan de Agora. Het idee werd door Bluma Trell opgeworpen in 1945. Vondsten uit de jaren ‘80 wezen er echter op dat dit een tempel voor Egyptische goden was.⁶⁰

Dat brengt ons bij de locatie waarvan nu met enige zekerheid gezegd kan worden dat de tempel van Hadrianus hier gelegen was. Dit is het zogenoemde ‘Olympieion’, een locatie in het noordwesten van Ephesos naast de antieke haven. Hier zijn de fundamenten gevonden van een grote Grieks-Romeinse tempel. De misleidende naam is afkomstig van de Oostenrijkse archeoloog Hermann Vetters die er in 1972 namens het Österreichisches Archäologisches Institut opgravingen deed. Hij identificeerde de tempel als het Olympieion van Ephesos, beschreven door de tweede-eeuwse Griekse reiziger en geograaf Pausanias in zijn ‘beschrijving van Griekenland’. Hierin schrijft Pausanias dat de tombe van Androklos, stichter van Ephesos, zichtbaar was naast de weg die liep van het Artemision (of tempel van Artemis), langs het Olympieion, naar de Magnesische poort.⁶¹ In de jaren ‘90 kwam er kritiek op Vetters theorie toen een aantal historici, waaronder Christopher Jones, stelde dat Pausanias’ beschrijving van de route niet overeenkwam met de locaties van bekende oriëntatiepunten zoals de Magnesische poort. Deze lag namelijk aan de zuidoostelijke kant van Ephesos.⁶² Het Olympieion zou dan niet aan de westelijke kant van Ephesos kunnen liggen. Meerdere historici hebben zich hierna nog gewaagd aan deze discussie maar er lijkt nu wel consensus te zijn over dat het het door Pausanias beschreven Olympieion van Ephesos aan de zuidoostelijke kant van de stad stond. Het door Vetters opgegraven complex in het noordwesten moet dan wel de tempel van Hadrianus zijn. De gevonden overblijfselen hier

⁵⁸ Ursula Quatember, ‘The Temple of Hadrian on Curetes Street’, *Journal of Roman Archaeology* 23 (2010) 376-394, aldaar 378-381.

⁵⁹ De eerste die deze foute datering aan het licht bracht was E.L. Bowie in het *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 8 uit 1971.

⁶⁰ Steven J Friesen, *Twice Neokoros: Ephesus, Asia and the Cult of the Flavian Imperial Family* (Leiden 1993) 65.

⁶¹ Pausanias, *Description of Greece* Volume III Books 6-8.21(Elis 2, Achaia, Arcadia), vert. W.H.S Jones (Cambridge 1933) 7.2.8-9.

⁶² Christopher P. Jones, ‘The Olympieion and the Hadrianeion at Ephesos.’, *Journal of Hellenic Studies* 113 (1993) 149-152.

wijzen ook op een tempel gebouwd in de tweede eeuw. De naam is zoals bij het tempelachtige gebouw aan de ‘Curetes Street’ echter wel dezelfde gebleven.

Qua formaat was de tempel van Hadrianus vergelijkbaar met het Artemision. Dit was een van de zeven wonderen van de antieke wereld en volgens antieke beschrijvingen moet dit een enorm heiligdom zijn geweest. Het was al gebouwd eeuwen voordat de Romeinen aan de macht kwamen in Griekenland. Van beide tempels is vandaag de dag helaas weinig over. Een groot deel van de tempel van Hadrianus ligt nog onder de grond. Enkel een deel van de fundering en onderdelen van zuilen en gedecoreerde friezen zijn opgegraven, waaronder een groot Korintisch kapiteel. Hieruit kunnen we opmaken dat het een tempel van de Korinthische orde was. Wat we zeker weten is dat de tempel bestond uit een enorme *temenos* van ca. 225 x 350 meter, afgezet door een zuilenrij aan alle vier de kanten. In het centrum van dit terrein stond op het zuiden georiënteerde tempel. Het fundament hiervan laat zien dat die bestond uit een *stereobaat* van ca. 57 x 85 meter, een *stylobaat* en *peristasis* van ca. 33 x 60 meter, en een *cella* van 9 meter breed. Verder lijken beide opgegraven funderingen erop gebouwd te zijn om het gewicht van zuilen te dragen. Dit wijst erop dat de tempel waarschijnlijk een *dipteraal* plan had. Burrell houdt hierbij wel nog de optie open dat het tempelplan *pseudodipteraal* is. In dat geval zou de *cella* maar met één rij zuilen zijn omgeven. Als we kijken naar de lengte van de *peristasis* is het onwaarschijnlijk dat de tempel veel groter was dan *decastyl*. De *portico* aan de voorkant zou dan bestaan hebben uit 10 zuilen. De zijden bestonden uit 21 zuilen. Het precieze aantal zuilen van de façade is echter nog onbekend. Er is bijvoorbeeld ook een reconstructie die uitgaat van een *portico* met 12 zuilen. De tempel zou in dat geval *dodecastyl* zijn.⁶³ Verder is het duidelijk dat de zuilen een hoogte hadden van 20 tot 22 meter.

⁶³ Barbara Burrell, *Neokoroi Greek Cities and Roman Emperors* (Leiden 2004) 67-68; Andrew Findley, *The Monumental Province: Asia and the Temples of the Roman Empire*, diss. Saint Louis (2013) 69-72.

Afb. 4: Burrell's reconstructie uit 2004 van de tempel voor Hadrianus in Ephesos. Afbeelding overgenomen uit de dissertatie van Findley.

Kijkend naar wat we zeker weten kunnen we in elk geval stellen dat de tempel van Hadrianus in Ephesos voor die tijd niet heel bijzonder moet zijn geweest. In vergelijking met andere tempels die we kennen behoorde de tempel van Hadrianus in Ephesos zeker niet tot de grootste categorie van tempels. Alleen al in Klein-Azië had je er meerdere die groter waren: de tempel van Artemis en Antoninus Pius in Sardis met een *stylobaat* van 45.51 x 97.94 meter en de tempel van Hadrianus in Kyzikos.⁶⁴ Verder wijzen de gevonden restanten van de ornamenten erop dat de friezen aan de buitenkant, zoals gebruikelijk bij Romeinse en Griekse tempels, voor een groot deel gedecoreerd waren. Een gevonden architraaf-blok bevat decoratieve beeltenissen. Dit is echter te weinig om te stellen dat de rest van de tempel op deze wijze gedecoreerd was. Ook ontbreken er beschrijvingen van antieke auteurs die ingaan op het uiterlijk van de tempel zoals we die van Hadrianus' tempel in Kyzikos wel hebben. Dat maakt het lastig om tot een reconstructie te komen van het exterieur.

⁶⁴ Andrew Findley, *The Monumental Province: Asia and the Temples of the Roman Empire*, diss. Saint Louis (2013) 79-93.

Hoofdstuk 3 Hadrianus en de keizercultus in Klein-Azië

In dit hoofdstuk zal het religieuze beleid van Hadrianus en zijn voorgangers ten aanzien van de keizercultus in Klein-Azië worden besproken. Daarnaast ga ik in op de gevolgen van de vernieuwende politiek van Hadrianus. Hierbij ligt de focus voornamelijk op de *provincia* Asia, de centrale en meest welvarende regio van Klein-Azië onder Romeinse heerschappij. Om dit in een groter kader te plaatsen zal eerst de bredere context beschouwd worden waar dit beleid onderdeel van uitmaakte, namelijk de bouwpolitiek van Hadrianus.

Behalve dat er van een goede keizer verwacht werd dat hij succesvol was als veroveraar moest hij zich ook intensief bezighouden met het bouwen en restaureren van grote openbare bouwwerken zoals tempels, fora, triomfbogen en monumenten ter commemoratie van goede voorgangers. Hiermee legitimeerde een keizer zijn macht. Deze bouwtraditie bestond al ten tijde van de Republiek toen leden van de senatoriale elite in en buiten Rome bouwwerken lieten verrijzen. Augustus liet niet voor niets in de vorm van de *res gestae* (letterlijk vertaald: ‘verrichte zaken’) een politiek testament achter waarin onder meer alle grote bouwwerken stonden die hij heeft opgericht. Hij beschouwde dit als een belangrijk onderdeel van zijn keizerschap en wilde dat men hem hierom zou herinneren. Net zoals veel andere keizers na Augustus wilde Hadrianus zich aan hem spiegelen. Hadrianus is echter de eerste keizer die dit middels zijn bouwprogramma deed. Hierin verwees hij uitgebreid naar Augustus.⁶⁵ In Rome was Hadrianus verantwoordelijk voor een aantal grote bouwprojecten waaronder het herbouwen van het Pantheon op het Marsveld, de bouw van de tempel van Venus en Roma aan het Forum Romanum, het heiligdom voor de vergoddelijkte Trajanus en Plotina, zijn eigen mausoleum en de Pons Aelius.⁶⁶

Met name de bouwactiviteiten buiten het Italisch schiereiland waren kenmerkend voor het keizerschap van Hadrianus. Geen enkele Romeinse keizer liet zoveel gebouwen of openbare werken in de *provinciae* oprichten of herstellen als Hadrianus.⁶⁷ Er wordt wel eens gezegd dat Hadrianus zo actief was als bouwheer om te compenseren voor het feit dat hij in tegenstelling tot veel van zijn succesvolle voorgangers weinig oorlog heeft gevoerd. Hadrianus verkoos namelijk consolidatie van de grenzen boven expansie om de stabiliteit van

⁶⁵ Nathalie de Haan en Stephan Mols, ‘Hadrianus als bouwheer’ in: Olivier Hekster, Corjo Jansen eds., *De wereld van Hadrianus* (Nijmegen 2015) 105.

⁶⁶ Fikret Yegül en Diane Favro, *Roman Architecture and Urbanism: From the Origins to Late Antiquity* (Cambridge 2019) 351-353.

⁶⁷ Nathalie de Haan en Stephan Mols, ‘Hadrianus als bouwheer’ in: Olivier Hekster, Corjo Jansen eds., *De wereld van Hadrianus* (Nijmegen 2015) 83-86.

het Romeinse Rijk te bewaren. Hij trok de Romeinse legioenen terug uit een aantal moeilijk te behouden grensregio's en koos met de Donau in het noorden, en de Eufraat en de Tigris in het Oosten, voor beter verdedigbare natuurlijke grenzen. De bouw van zijn muur in Britannia in 122 en versteviging van de noordelijke *Limes* met in steen gebouwde wachttorens en forten, en een houten palissade, bevestigen zijn consoliderende politiek.⁶⁸ Vrijwel het enige wapenfeit van Hadrianus als keizer is het met bruto geweld neerslaan van de Joodse Bar-Kochba opstand die tussen 132-135 woedde in de *provincia* Judea. Hierbij zouden om en nabij een half miljoen Joden zijn omgekomen.⁶⁹ Hoewel het een aantrekkelijke gedachte is om de motivatie achter de bouwpolitiek van Hadrianus te verbinden met de negatieve reacties die zijn consoliderende oorlogspolitiek in Rome mogelijk opleverden denk ik dat dit een moeilijk vast te stellen verband is. Een intensief bouwbeleid in met name Rome behoorde namelijk, ongeacht de prestaties als veroveraar, tot een van de belangrijkste aspecten van het keizerschap.

Mogelijk schulde er nog een andere motivatie achter het intensieve bouwbeleid van Hadrianus. Hij beschikte als (amateur) architect namelijk over een grote passie voor het ontwerpen van monumentale bouwwerken.⁷⁰ Een passage uit de *Historia Romana* van Cassius Dio laat dit goed zien.⁷¹ Hierin beschrijft hij een conflict tussen Hadrianus en Apollodorus van Damascus, de voornaamste architect van Trajanus. Apollodorus zou zijn kennis als beginnend architect in twijfel hebben getrokken tijdens een conversatie met Trajanus, waar Hadrianus bij stond. Toen Hadrianus vervolgens keizer werd was hij dit niet vergeten en stuurde hij Apollodorus de blauwdruk van de door hem ontworpen tempel van Venus en Roma om te laten zien dat hij prima in staat was die zonder zijn hulp te bouwen. Apollodorus reageerde echter met een vrij botte brief waarin hij het ontwerp van de tempel volledig afbrandde vanwege meerdere constructiefouten. Hadrianus was hier zo ontdaan en boos over dat hij volgens Cassius Dio de architect liet straffen. Zonder hier al te grote conclusies aan te verbinden, er is namelijk discussie over de correctheid van sommige details in dit verhaal, is dit wel een aanwijzing voor de interesse van Hadrianus in de architectuur.⁷²

⁶⁸ Anthony Richard Birley, *Hadrian: the Restless Emperor* (Londen 1997) 116-117.

⁶⁹ Paul Erdkamp, 'Hadrianus' visie op het Romeinse Rijk: globalisering vanuit militair en economisch perspectief' in: Olivier Hekster, Corjo Jansen eds., *De wereld van Hadrianus* (Nijmegen 2015) 47-48.

⁷⁰ Fikret Yegül en Diane Favro, *Roman Architecture and Urbanism: From the Origins to Late Antiquity* (Cambridge 2019) 351-353.

⁷¹ Cassius Dio, *Roman History* Volume VIII: Books 61-70, vert. E. Cary & H.B. Foster (Cambridge 1925) 429-431.

⁷² Ridley stelt in zijn publicatie over deze passage vooral de uitkomst van dit conflict ter discussie. Sommige studies suggeren dat Dio hier zegt dat Hadrianus Apollodorus liet ombrengen. Hij gelooft dit niet. Verder benoemt hij ook andere zaken uit het verhaal van Dio die hij onwaarschijnlijk acht.

Zowel onder Trajanus als tijdens zijn eigen periode als keizer hield hij zich hier graag mee bezig. Het is vrij waarschijnlijk dat hij heeft bijgedragen aan het ontwerpen van meerdere grote bouwprojecten in Rome en hierbuiten. Het is bijvoorbeeld aannemelijk dat hij heeft bijgedragen aan de bouw van zijn Villa in Tibur. Vanwege de vele aanwijzingen dat Hadrianus grote interesse toonde voor de architectuur acht ik het niet onwaarschijnlijk dat deze passie op de achtergrond heeft meegespeeld bij het intensieve bouwbeleid onder zijn heerschappij.

Daarnaast had de bouwpolitiek van Hadrianus ook invloed op zijn religieuze beleid. Naast economische en infrastructurele gebouwen zoals fora, wegen en aquaducten had een groot deel van de bouwwerken die hij liet verrijzen in en buiten het Italisch schiereiland een religieuze functie. De bekendste voorbeelden hiervan in het Oosten zijn de tempel van Zeus *Olympios* in Athene en die voor de vergoddelijkte Trajanus in Antiochië. De eerstgenoemde tempel is om verschillende redenen vele honderden jaren onafgebouwd gebleven. Hadrianus liet dit alsnog doen, een klus die in 131-132 voltooid werd.⁷³ Zijn hoge bouwactiviteit in Griekenland en het Oosten kan mede verklaard worden vanuit de voorliefde die Hadrianus al van jongs af aan had voor de Griekse cultuur. Hij zou het spreken van Grieks hebben verkozen boven Latijn en liet als eerste keizer zijn baard staan. Dit laatste werd in Rome beschouwd als een Grieks gebruik. Verder is zijn keuze voor het afbouwen van de tempel in Athene niet opmerkelijk te noemen gezien de relatie die hij met deze stad onderhield. Athene had een speciale betekenis voor Hadrianus nadat hij hier in zijn jonge jaren een periode gewoond had. Ook verkreeg hij er burgerschap en diende tussen 111 en 112 als *archont*. Dat de liefde van Hadrianus voor de Grieken wederzijds was bleek uit zijn vereenzelviging hier met Zeus *Olympios* na 128. Een andere indicatie voor de grote populariteit die Hadrianus hier bezat zijn de vele aan hem gewijde altaren die door de gehele Griekse wereld zijn gevonden. Hadrianus overtreft hierin alle keizers onder wie Augustus.⁷⁴ Het feit dat Hadrianus uiteindelijk zoveel tempels voor zijn verering toestond in het Oosten kan dus ook beschouwd worden vanuit dit perspectief.

Als we dan kijken naar alle religieuze gebouwen die hij in zijn heerschappij liet bouwen, restaureren of voltooiën komen we uit op de volgende cijfers: twintig tempels en altaren in achttien verschillende steden.⁷⁵ Een aanzienlijk deel hiervan lag in Griekenland en het Oosten. Augustus had ook zeer intensief gebouwd in deze regio's. Verder was hij ook

⁷³ Barbara Burrell, *Neokoroi Greek Cities and Roman Emperors* (Leiden 2004) 283.

⁷⁴ S.R.F Price, *Rituals and Power: The Roman Imperial Cult in Asia Minor* (Cambridge 1984) 69.

⁷⁵ Mary T. Boatwright, *Hadrian and the Cities of the Roman Empire* (Princeton 2000) 127-128.

cruciaal geweest voor het ontstaan van de keizercultus in Klein-Azië. De tempels die hij voor zichzelf en adoptievader Julius Caesar liet bouwen in Asia en Pontus et Bithynia waren per slot van rekening de eerste heiligdommen voor de keizercultus in Griekse steden. Het is daarom een voor de hand liggende gedachte dat Hadrianus, met de tempels voor zijn verering die hij liet bouwen in Ephesos, Smyrna en Kyzikos, in deze traditie van Augustus trachtte te treden. Zijn bouwbeleid was er in bredere zin namelijk op gericht om naar Augustus te verwijzen.⁷⁶ Het beleid van Hadrianus met betrekking tot de keizercultus in Klein-Azië vraagt op dit vlak echter om een andere verklaring. Dit lijkt namelijk eerder het tegenovergestelde te zijn van het beleid dat onder de heerschappij van Augustus gebruikelijk werd en ook werd nageleefd door zijn opvolgers. Om dit beter te begrijpen moeten we eerst uiteenzetten wat die ‘traditie’ van Augustus precies is en hoe de keizers vóór Hadrianus zich hiertoe verhielden.

Tradities in de keizercultus van Augustus en zijn opvolgers

Als we het beleid van Augustus en zijn opvolgers met betrekking tot de keizercultus analyseren blijkt dat veel van hen zich op dit vlak aan Augustus wensten te conformeren. Augustus liet zichzelf in Pergamon, Nikomedia en Ankyra vereren met de godin Roma als cultuspartner. In Ephesos en Níkaia kwamen tempels voor de vergoddelijkte ‘Iulius’ (Julius Caesar).⁷⁷ Zoals al eerder werd aangegeven was dit een bewuste keuze van Augustus om te voorkomen dat men zou denken dat hij zichzelf als godheid beschouwde. Volgens Suetonius heeft hij deze verzoeken wel ontvangen van een of meerdere *provinciae* maar weigerde Augustus hier op in te gaan. Enkel als de eer ook ‘in de naam van Rome’ was ging hij ermee akkoord om vereerd te worden (*augustus*, 52).⁷⁸ Roma, als vertegenwoordigster van de Romeinse staat/macht, moest dus ook een plaats krijgen in de tempel. Hierbij werd de schijn opgehouden dat zij als voornaamste godheid vereerd werd. In de praktijk zal dit waarschijnlijk andersom zijn geweest. De tempels stonden er namelijk vanwege de keizer dus het lijkt mij onwaarschijnlijk dat dit niet de primaire cultus was. Verder was het dus belangrijk dat iedere *koinon* maar één tempel per keizer mocht hebben. De opvolger van

⁷⁶ Nathalie de Haan en Stephan Mols, ‘Hadrianus als bouwheer’ in: Olivier Hekster, Corjo Jansen eds., *De wereld van Hadrianus* (Nijmegen 2015) 105.

⁷⁷ Duncan Fishwick, *The Imperial Cult in the Latin West*, Volume III: Provincial Cult. Part 1: Institution and Evolution (Leiden 2002) 3.

⁷⁸ Suetonius, *Lives of the Caesars*: Volume I: Julius. Augustus. Tiberius. Gaius. Caligula, vert. J.C. Rolfe (Cambridge 1914) 230-231.

Augustus, Tiberius (keizer van 14 tot 27), deed er alles aan om zich aan deze traditie te houden. Het al eerder aangehaalde verslag van Tacitus uit de *annales* over de senaatsvergadering waar de verschillende steden van de *koinon* Asia zichzelf presenteerden om de tempel voor Tiberius toegewezen te krijgen resulteerde in een overwinning voor Smyrna.⁷⁹ Hier werd naar het voorbeeld van Augustus een tempel voor Tiberius mét cultuspartners gebouwd. Dit waren Julia, de vrouw van Tiberius, en de genius van de Senaat. Net als bij Augustus wordt Rome hierin op een bepaalde manier vertegenwoordigd, ditmaal in de vorm van de Senaat. De noodzaak om aan de traditie van Augustus vast te houden wordt in een passage van Tacitus in de *annales* ook benadrukt. Hierin beschrijft hij het verzoek dat Tiberius kreeg van vertegenwoordigers van de *provincia* Hispania Ulterior. Zij wilden naar aanleiding van de toewijzing van de tempel aan de *koinon* Asia een tempel voor Tiberius en zijn moeder Livia bouwen. Tacitus beschrijft deze situatie en de reactie van Tiberius in de Senaat in de *annales* als volgt:

“ About the same time, Further Spain sent a deputation to the senate, asking leave to follow the example of Asia by erecting a shrine to Tiberius and his mother. On this occasion, the Caesar, sturdily disdainful of compliments at any time, and now convinced that an answer was due to the gossip charging him with a declension into vanity, began his speech in the following vein: I know, Conscript Fathers, that many deplored my want of consistency because, when a little while ago the cities of Asia made this identical request, I offered no opposition. I shall therefore state both the case for my previous silence and the rule I have settled upon for the future. Since the deified Augustus had not forbidden the construction of a temple at Pergamon to himself and the City of Rome, observing as I do his every action and word as law, I followed the precedent already sealed by his approval, with all the more readiness that with worship of myself was associated veneration of the senate. But, though once to have accepted may be pardonable, yet to be consecrated in the image of deity through all the provinces would be vanity and arrogance, and the honour paid to Augustus will soon be a mockery, if it is vulgarized by promiscuous experiments in flattery. “(*Annales* 4.37)⁸⁰

Volgens deze passage wees Tiberius het verzoek af omdat hij zich aan het door Augustus ingestelde beleid wenste te houden. Ook vindt hij het getuigen van arrogantie en ijdelheid als hij zich in alle *provinciae* zou laten vereren als godheid. Dit zou namelijk ten koste gaan van de eer die Augustus verkreeg met zijn cultussen in Pergamon, Nikomedia en Ankyra. Wat deze bron ons vooral laat zien is dat Tiberius wilde voorkomen dat het idee zou ontstaan dat hij zichzelf boven Augustus probeerde te stellen. Hij wenste zich aan hem te spiegelen met een tempel in Smyrna maar een groter eerbetoon aan zichzelf als godheid zou Tiberius

⁷⁹ Tacitus, *Annals: Books 4-6, 11-12*, vert. J. Jackson (Cambridge 1937) 97-101.

⁸⁰ *Ibidem*, 65-67.

waarschijnlijk op veel kritiek komen te staan. De keuze om zich met twee cultuspartners te laten vereren kan ook vanuit deze invalshoek verklaard worden. Een tempel voor enkel zijn cultus had opgevat kunnen worden als teken dat hij zichzelf belangrijker achtte dan Augustus. Dat dit risico er was blijkt wel uit de eerste zinnen van deze passage waarin Tacitus de situatie in de Senaat schetst. Tiberius had nooit problemen met het ontvangen van complimenten en eerbewijzen maar nu er geruchten rondgingen dat hij ijdel zou zijn stelde hij zich ineens bescheiden op. Dit geeft aan dat Tiberius er zich bewust van was dat er een kans bestond dat hij zichzelf in gevaar zou brengen met het accepteren van dit aanbod. Hij besloot daarom deze toespraak te geven in de Senaat waarin hij sterk benadrukte niet op het aanbod in te gaan omdat hij de traditie van Augustus wilde volgen. Zowel van Augustus als Tiberius kunnen we zeggen dat hun keuzes bij het toewijzen van keizerlijke tempels enkel dienden om te voldoen aan de Romeinse normen en waarden. Dit om hun macht als keizer te behouden. Voor Griekse belangen bij de keizercultus zullen ze waarschijnlijk weinig oog hebben gehad.

Vanuit het uitgangspunt van het volgen van de traditie van Augustus kan de invulling van de in hoofdstuk 1 besproken ‘temple of the Augusti’ in Ephesos ook verklaard worden. De tempel is mede zo genoemd omdat het niet precies duidelijk is voor welke keizer die oorspronkelijk bedoeld was. Ook wordt hij zo genoemd in inscripties.⁸¹ Voor Burrell en Friesen wijst de naam ‘of the augusti’ op een tempel waar de cultussen van meerdere leden gehuisvest waren. Kijkend naar de traditie van Augustus die er op dat moment dominant was is deze theorie zeer waarschijnlijk. Ondanks dat de tempel nergens expliciet verbonden wordt aan deze traditie komt de invulling ervan wel overeen met de regels die golden voor de stichting van de tempels voor Augustus en Tiberius.

Trajanus blijkt dan tot op zekere hoogte hetzelfde te doen als Tiberius. Hij stond de *koinon* Asia toe om een tempel voor hem te bouwen in Pergamon, de stad waar Augustus zijn cultus had. Dit was het zogenoemde ‘Trajaneum’. Tevens deelde hij deze met Zeus *Philios* (Jupiter *Amicalis* in het Latijn) als cultuspartner. De naam *Philios* verwijst naar het aspect van Zeus als beschermheer van stedelijke allianties. Net als de godinnen Concordia en Roma stond Zeus *Philios* hier voor loyaliteit van de Griekse steden onderling, en hun trouw aan Rome.⁸² Dit maakte Zeus *Philios*, net als Roma, een zeer geschikte cultuspartner voor een Romeinse keizer. Verder zijn er geen andere *neokoroi* bekend die Trajanus toeweest. Deze

⁸¹ Steven J Friesen, *Twice Neokoros: Ephesus, Asia and the Cult of the Flavian Imperial Family* (Leiden 1993) 32-36.

⁸² Barbara Burrell, *Neokoroi Greek Cities and Roman Emperors* (Leiden 2004) 23.

twee aspecten, Pergamon als locatie en dat hij de tempel deelde met een cultuspartner, wijzen erop dat hij de lijn van Augustus wenste te volgen als het aankwam op de keizercultus. Ook Trajanus had meerdere tempels kunnen toestaan maar volgde het voorbeeld van de keizers na Augustus die het allemaal bij één tempel hielden. Allemaal stonden ze in het gehele Griekse Oosten maar één cultus voor zichzelf toe. In het geval van Asia is het bekend dat de *koinon* in deze periode de regel hanteerde om een stad aan te dragen bij de keizer waar nog geen tempel stond. De tempel van de ‘Augusti’ in Ephesos is hier een voorbeeld van. Caligula (keizer van 37 tot 41) was een uitzondering op deze procedure. Hij passeerde de *koinon* en wees zelf Miletos aan als plaats voor zijn cultus.⁸³ Het is niet duidelijk of hij hiermee tegen de wens van de *koinon* inging. Miletos beschikte in elk geval nog niet over een tempel voor de keizercultus. Trajanus initieerde (waarschijnlijk onbewust) uiteindelijk met de toewijzing aan Pergamon wel degelijk een grote verandering in de keizercultus van Klein-Azië. Hij was namelijk de eerste keizer die een stad haar tweede *neokoros* toewees. Hiermee werd een precedent geschapen dat de basis vormde voor veel van de beslissingen van Hadrianus met betrekking tot zijn keizercultus.

Aansluitend op dit perspectief is er een inscriptie bestaande uit meerdere brieven en een decreet van de Senaat dat bevestigt dat Trajanus zijn cultus in Pergamon aan die van Augustus wilde spiegelen, en daarmee gelijktijdig bijdroeg aan een ontwikkeling die onder Hadrianus gemeengoed zou worden.⁸⁴ Dit betreft de inmenging van leden uit de lokale elite als ‘broker’ bij de toewijzing van een tempel voor de keizercultus. De betreffende inscriptie is gevonden in de buurt van de tempel van Trajanus en Zeus *Phlios*, en was waarschijnlijk onderdeel van de documentatie over de stichting van de tempel. Het gaat om een briefwisseling tussen vertegenwoordigers van Pergamon en Trajanus, en een decreet dat naar aanleiding hiervan door de Senaat werd aangenomen. Eerstgenoemden vroegen om een festival voor de cultus van Trajanus, zoals dat er ook was voor de tempel van Augustus en Roma. Trajanus ging hier vanzelfsprekend mee akkoord maar voegde er als voorwaarde aan toe dat het festival voor zijn cultus dezelfde statuus moest hebben als die ter ere van Augustus en Roma. Het decreet van de Senaat bevestigt dit en voegt er aan toe dat er ook spelen worden gehouden ter ere van Jupiter *Amicalis* en Trajanus. Deze wedstrijden zouden dezelfde status hebben als die voor Roma en Augustus. Ook wordt een belangrijke Pergameen genoemd die de kosten voor het festival moest dragen. Een lokale politicus genaamd C.

⁸³ Barbara Burrell, *Neokoroi Greek Cities and Roman Emperors* (Leiden 2004) 55-57.

⁸⁴ LvP 269 uit M. Fränkel ed, *Inschriften von Pergamon, Altertümer von Pergamon* 8.2. (1895).

Aulus Antius Julius Quadratus. Hij lijkt hier ook voor beloond te zijn want Quadratus werd later *agonothetes* van de *Traianeia Deiphileia*, wat mogelijk dit nieuwe festival was. Daarnaast heeft zijn zoon gediend als hoofdpriester van de twee tempels in Pergamon.⁸⁵

Uit deze bronnen kunnen een aantal zaken worden opgemaakt. Ze wijzen erop dat Trajanus bij het accepteren van zijn tempel in Pergamon die van Augustus en Roma als voorbeeld zag. Hij wenste dat zijn festival hier qua statuur op gelijke voet kwam met dat van Augustus. Dat dit expliciet benoemd wordt in zijn reactie op het verzoek van Pergamon en later ook terugkomt in het decreet van de Senaat die zijn besluit om met het festival in te stemmen ratificeert, sluit aan bij mijn opvatting dat Trajanus zich met zijn cultus in Klein-Azië aan Augustus wilde spiegelen. Het benoemen van Quadratus als weldoener van het festival sluit daarentegen meer aan bij de toenemende invloed van ‘brokers’ bij de totstandkoming van de keizercultus. Met name onder Hadrianus lijkt dit steeds gebruikelijker te worden. Quadratus zou een goede vriend zijn geweest van Trajanus. Hij benoemde hem onder andere tot proconsul van Asia nadat Quadratus een lange tijd als senator had gediend. Dat hij nu betrokken was bij het opzetten van een festival voor zijn cultus, en hiervoor beloond werd, heeft erg veel weg van patronage. Zeker omdat zijn rol als weldoener voor de gemeenschap van Pergamon vermeld wordt in een inscriptie. Overigens kan Quadratus niet direct verbonden worden aan de wijding van de tempel aan Trajanus. Daarmee is zijn rol niet dezelfde als de rol die Antoninus Polemon en Claudius Piso vervulden voor Hadrianus. Wel vallen deze voorbeelden allemaal onder het systeem van patronage. In hoofdstuk 4 zal dit verder worden uitgediept in relatie tot de cultus van Hadrianus in Klein-Azië.

Hadrianus en de traditie van Augustus

Als we het beleid met betrekking tot de keizercultus in Klein-Azië van de voorgangers van Hadrianus beschouwen is het duidelijk dat alle keizers zich op een bepaalde manier probeerden te verhouden tot de door Augustus ingestelde regels. Met name Tiberius en in mindere mate Trajanus waren hier strikt in en wilden zich spiegelen aan de cultus voor Augustus in de Griekse steden van het Oosten. Hadrianus daarentegen brak hier volledig mee en ging zijn eigen gang bij het formeren van beleid dat te maken had met de keizercultus. De vraag blijft natuurlijk in hoeverre dit een bewuste politieke strategie van hem was.

⁸⁵ Barbara Burrell, *Neokoroi Greek Cities and Roman Emperors* (Leiden 2004) 23-24; S.R.F Price, *Rituals and Power: The Roman Imperial Cult in Asia Minor* (Cambridge 1984) 66-68.

Desalniettemin is het bewijs voor een andere koers in het beleid dermate sterk aanwezig dat het niet genegeerd kan worden.

Hadrianus was de eerste keizer die zich niet aan het ideaal van één tempel per *koinon* hield. Hij stond er met *neokoroi* voor Ephesos, Smyrna en Kyzikos zelfs drie toe in Asia en meerdere *koinones* kregen waarschijnlijk één *neokoros*. Dit waren Nikaia in de provincia Pontus et Bithynia, Tarsos in Cilicia, Nikopolis in Armenia Minor en Herakleia in Pontus. Ik zeg ‘waarschijnlijk’ omdat er voor deze *neokoroi* enkel verwijzingen in inscripties of op munten zijn gevonden.⁸⁶ Die waren er natuurlijk niet voor niets dus de kans dat er in deze steden een tempel voor Hadrianus heeft gestaan acht ik vrij groot. Er zijn helaas geen bronnen die ons vertellen waarom Hadrianus besloot te breken met het één tempelprincipe. Er zijn wel een aantal factoren die mogelijk een rol speelden bij het toewijzen van zoveel *neokoroi*.

Ten eerste had Trajanus tot op zekere hoogte al een precedent voor verandering geschapen. Het lijkt er echter op dat dit eerder onbewust was dan een oprechte poging tot vernieuwing. De keuze voor de stad van de tempel van Augustus met een cultuspartner is voor mij namelijk een indicatie dat Trajanus het beleid van zijn voorgangers wenste voort te zetten. Met de toewijzing van zijn tempel aan Pergamon werd dit de eerste stad in het Griekse Oosten die beschikte over twee keizercultussen. Dit besluit heeft ongetwijfeld grote gevolgen gehad voor de interne besluitvorming van de *koinon* en zette de relatie tussen de rivaliserende steden in Asia op scherp. De passage van Tacitus uit de *annales* (4.55/56) over de toewijzing van de tempel voor Tiberius vertelt ons dat Pergamon werd uitgesloten van deze verkiezing omdat de stad al over een keizerlijke tempel beschikte.⁸⁷ De keizers na hem kozen ook steeds een stad die nog geen tempel had waarmee wordt aangetoond dat deze regel door de *koinon* en door de keizers gehandhaafd werd. Tegen de tijd dat Trajanus aan de beurt was beschikten alle grote en prestigieuze steden van Asia over een tempel voor de keizercultus. Om binnen de kaders van de vaste procedure te blijven had hij moeten kiezen voor een kleinere, minder prominente stad als plaats voor zijn tempel. Het is daarom aannemelijk dat Trajanus de voorkeur gaf aan een tempel in een stad van naam.⁸⁸ En daarnaast koos hij de stad waar de cultus van Augustus gevestigd was. Met deze beslissing heeft Trajanus een precedent voor verandering gecreëerd dat Hadrianus mogelijk geïnspireerd heeft om hierin nog verder te gaan. Ook zorgde de toewijzing aan Pergamon er voor dat steden als Ephesos en Smyrna

⁸⁶ Barbara Burrell, *Neokoroi Greek Cities and Roman Emperors* (Leiden 2004) 281.

⁸⁷ Tacitus, *Annals: Books 4-6, 11-12*, vert. J. Jackson (Cambridge 1937) 97-101.

⁸⁸ Barbara Burrell, *Neokoroi Greek Cities and Roman Emperors* (Leiden 2004) 279-280.

actief gingen lobbyen om ook een tweede tempel te krijgen. Hierdoor ontving Hadrianus als opvolger van Trajanus veel meer aanbiedingen van steden om zijn cultus te huisvesten dan de keizers voor hem. Aangezien Hadrianus hier klaarblijkelijk voor open stond resulteerde dit in de grote hoeveelheid *neokoroi* die hij heeft toegewezen.

Ten tweede lijkt het erop dat de politiek van Hadrianus om zijn tijd voornamelijk in de *provinciae* door te brengen ook meespeelde bij het toewijzen van zoveel *neokoroi*. In het geval van Klein-Azië weten we dat hij hier zeker drie maal een periode van enkele jaren heeft doorgebracht. Een passage van Dio beschrijft hoe zo'n bezoek in zijn werk ging:

“He subjected the legions to the strictest discipline, so that, though strong, they were neither insubordinate nor insolent; and he aided the allied and subject cities most munificently. He had seen many of them,—more, in fact, than any other emperor,—and he assisted practically all of them, giving to some a water supply, to others harbours, food, public works, money and various honours, differing with the different cities.” (*Historia Romana* 69.5)⁸⁹

Het was dus gebruikelijk voor Hadrianus om tijdens het bezoeken van een stad allerlei giften zoals bepaalde privileges of grote sommen geld en investeringen in de lokale infrastructuur toe te kennen. Cassius Dio heeft het hierbij niet specifiek over tempels, al zullen die waarschijnlijk onder ‘public works’ vallen. Ook kun je onder ‘various honours’ het privilege van het verkrijgen van een *neokoros* scharen. Cassius Dio komt oorspronkelijk uit Níkaia in Bithynia dus hij wist wel van het bestaan en historisch belang van deze titel voor de steden van Klein-Azië. Het is in elk geval duidelijk dat veel van de tempels voor de keizercultus van Hadrianus tijdens zijn reizen door Klein-Azië zijn toegekend. Dit blijkt uit de volgende passage van de *Historia Augusta* (*HA*) waarin hiernaar wordt verwezen:

“Finally, after his return to Rome from Africa, he immediately set out for the East, journeying by way of Athens. Here he dedicated the public works which he had begun in the city of the Athenians, such as the temple to Olympian Jupiter and an altar to himself; and in the same way, while travelling through Asia, he consecrated the temples called by his name.” (*Historia Augusta* 1.13)⁹⁰

De *HA* is op veel vlakken zeker niet de meest betrouwbare bron maar deze passage sluit goed

⁸⁹ Cassius Dio, *Roman History* Volume VIII: Books 61-70, vert. E. Cary & H.B. Foster (Cambridge 1925) 433-435.

⁹⁰ *Historia Augusta*, Volume I: Hadrian, Aelius. Antoninus Pius. Marcus Aurelius. L. Verus. Avidius Cassius. Commodus. Pertinax. Didius Julianus. Septimius Severus. Pescennius Niger. Clodius Albinus, vert. by David Magie (Cambridge 1921) 41-43.

aan bij de lezing van Cassius Dio. Dat geldt eigenlijk voor de gehele beschrijving van Hadrianus's heerschappij en persoonlijkheid in de *HA*. Cassius Dio wordt net als Tacitus tot een van de meest betrouwbare Romeinse bronnen gerekend. Beide vormen daarom een goed uitgangspunt voor het onderzoek naar Hadrianus. Omdat de *HA* in grote lijnen overeenkomt met Cassius Dio is het een geschikte bijdrage aan dit betoog

In dit citaat gaat het misschien wel over de meest bepalende gebeurtenis in de relatie van Hadrianus met de Grieken: zijn vereenzelviging met Zeus *Olympios*. Hij droeg deze naam in Griekenland al sinds 128 maar zijn aanwezigheid bij de ceremonie voor de herinwijding van de tempel voor Zeus *Olympios* rond 131/132 maakte dit officieel. Hiernaast liet hij in de tempel ook een altaar voor zichzelf oprichten. Dit was geen officiële cultus zoals die in de steden van Asia maar de auteur van de *HA* vergelijkt ze hier wel om het karakter van deze tempels te duiden. Hier zou hij namelijk op “dezelfde wijze” de tempels hebben ingewijd die “zijn naam droegen”. Wat hier dus eigenlijk gezegd wordt is dat hij tijdens zijn reizen door Klein-Azië, net als in Athene, tempels inwijdde bedoeld voor zijn verering. Het citaat kan ook op een andere manier gelezen worden. Dat de auteur niet verwijst naar het altaar dat Hadrianus voor zichzelf liet oprichten maar naar de mogelijkheid dat Hadrianus hier in de gedaante van Zeus *Olympios* vereerd werd. Eerder heb ik al benoemd dat Boatwright vermoedt dat dit het geval was.⁹¹ Verder zou kijkend naar de datering dit kunnen slaan op de toekenning van zijn tempel in Ephesos. Dit was namelijk maar enkele jaren na het afronden van de tempel in Athene. Veel van de door hem toegewezen *Neokoroi* zijn echter van hiervoor. Het lijkt mij daarom waarschijnlijker dat hier meer in algemene zin wordt gesproken. Het slaat niet specifiek op de tempels die hij na het inwijden van die van Athene liet oprichten maar het gaat over alle tempels voor zijn cultus die hij tijdens zijn reizen door Asia heeft ingewijd. Als laatste bewijs voor het feit dat hij tijdens zijn bezoeken aan steden in Klein-Azië ook *neokoroi* heeft toegekend kan er naar de wijdingsinscripties van de tempels worden gekeken. De toezeggingen van de tempels in Kyzikos, Smyrna, Nikaia en Nikomedia vallen namelijk in de periode 123-124, toen hij deze regio bezocht.⁹²

Doordat Hadrianus veelvuldig op reis ging in de regio was hij voor de steden veel beter benaderbaar voor verzoeken dan eerdere keizers. In het geval van de keizercultus moest volgens de oude procedure een aanvraag voor een *neokoros* eerst besproken worden in de *koinon* waarna een delegatie naar Rome afreisde om dit verzoek bij de keizer en de Senaat

⁹¹ Mary T Boatwright, *Hadrian and the Cities of the Roman Empire* (Princeton 2000) 152-154.

⁹² Barbara Burrell, *Neokoroi Greek Cities and Roman Emperors* (Leiden 2004) 163 & 280.

aan te bieden. Deze bureaucratische procedure maakte het kostbaar en tijdrovend om met de keizer in contact te komen over de toewijzing van een *neokoros*. Het verslag van Cassius Dio toont aan dat dit onder Hadrianus een stuk makkelijker ging. Samenvattend kunnen we dus stellen dat zijn voortdurende aanwezigheid in Klein-Azië en bereidwilligheid om de traditie van Augustus los te laten, in combinatie met de steden die bij hem lobbyden om een tempel voor zijn keizercultus, ertoe heeft geleid dat hij zoveel *neokoroi* heeft toegekend.

Ook is het zeer opvallend dat Hadrianus in tegenstelling tot Augustus en de keizers die het meest strikt waren in het volgen van zijn traditie, als enige godheid vereerd werd in deze tempels. Augustus en Tiberius beschouwden het als noodzakelijk dat naast hen de Romeinse staat of Senaat als godheid vereerd werden. Dit heeft ongetwijfeld ook met het verschil in tijdsgeslacht te maken. Augustus moest als eerste 'keizer' de schijn wekken dat de Republiek hersteld was. Het religieuze programma dat hij doorvoerde was onder andere gericht op herstel van de oude Romeinse waarden.⁹³ Hij probeerden hierbij te voorkomen dat men hem als alleenheerser of dictator zou gaan beschouwen. Om deze reden ging hij heel zorgvuldig om met de verzoeken die hij kreeg vanuit de *provinciae* om hem als levende heerser te vereren. Tiberius had hier als zijn opvolger ook mee te maken en liet een personificatie van de Senaat opnemen als cultuspartner in zijn tempel om hen tevreden te stellen. Hij probeerde evenals Augustus als keizer bescheidenheid te benadrukken. Ten tijde van Trajanus was dit geen probleem meer dus voor hem was het echt een bewuste keuze om zijn 'Trajaneum' te delen met een Griekse god in de stad waar Augustus zijn tempel had gebouwd. Hij hoopte waarschijnlijk dat hij zich met een cultus vergelijkbaar met die van Augustus aan hem kon spiegelen.

In tegenstelling tot Trajanus koos Hadrianus er dus wel voor om gebruik te maken van de veranderde tijdsgeslacht. Het keizerschap was inmiddels zo verankerd in het Romeinse systeem dat hij niet bang hoefde te zijn voor facties in Rome die het niet zouden accepteren dat een keizer zichzelf in zoveel steden liet vereren. Over de keuze van Hadrianus om zichzelf in het Oosten te laten vereren zonder cultuspartner(s) kunnen we in de primaire bronnen helaas niets terugvinden. Wel laten de bronnen die informatie geven over de totstandkoming van de toewijzing van een keizerlijke tempel duidelijk zien dat de eindbeslissing hiervoor bij de keizer lag. Als hij het niet eens was met een verzoek tot het toewijzen van een tempel voor de keizercultus werd het aangepast of afgekeurd. Dit blijkt in het geval van Augustus uit de passage van Suetonius maar tussen de regels door valt dit ook

⁹³ Jonathan Edmondson, *Augustus* (Edinburgh 2014) 2-3.

terug te lezen in de passage van Cassius Dio over de toewijzing van de tempels van Augustus in Asia en Bithynia.⁹⁴ We kennen natuurlijk alleen de reactie van Augustus op het aanbod van de *koinones* maar hieruit valt wel het een en ander op te maken over de aard van het originele verzoek. Het valt namelijk op dat Augustus er zo op hamert dat enkel de ‘Hellenes’ hem konden vereren terwijl de Romeinse burgers in beide steden zich moesten richten tot de tempel van Julius Caesar en Roma. De absolute noodzaak die hierin doorklinkt is voor mij een aanwijzing dat dit een voorwaarde voor hem was om akkoord te gaan met het verzoek van de *koinones*. Vanuit deze gedachte lijkt het mij waarschijnlijk dat de *koinones* oorspronkelijk met een verzoek kwamen om alleen een tempel voor hem, en misschien Roma, te bouwen. Dit zou ook logisch zijn gezien de Hellenistische traditie om nog heersende vorsten te vereren. Ook vraag ik mij dan af welk belang de Grieken hadden bij een cultus voor een al overleden Julius Caesar. Als het een voorwaarde was om Augustus akkoord te laten gaan met hun aanbod was dat belang er zeker. De passage van Tacitus uit de *Annales* over het verzoek van de *provincia* Hispania Ulterior aan Tiberius is dan een voorbeeld van het tweede scenario.

Verder hebben we van Hadrianus ook een voorbeeld waarbij hij niet inging op het aanbod van een stad om een keizerlijke tempel voor hem te bouwen. Dit verzoek kwam rond 135-138 van vertegenwoordigers van Pergamon die hoopten hiermee als eerste stad in Asia een derde *neokoros* te krijgen. Hadrianus wees dit aanbod af maar stond wel toe dat ze zijn portret opnamen in ‘de tempel van zijn vader’. Dit resulteerde in een enorm cultusbeeld van hem in de *cella* van het Trajaneum, naast de beelden van Trajanus en Zeus.⁹⁵ In de praktijk betekende dit overigens dat Hadrianus, zoals Yegül en Favro ook suggereren, waarschijnlijk alsnog vereerd werd in deze tempel. Alleen was het geen officiële keizercultus die te boek kwam te staan als een *neokoros*.⁹⁶ Het is ook maar de vraag in hoeverre Hadrianus doelde op een cultusbeeld toen hij hen een portret toestond. Dit kan een bewuste keuze zijn geweest omdat hij niet vereerd wenste te worden met een eigen cultus. De bronnen impliceren dat Hadrianus als keizer de volledige macht had om wel of niet in te gaan op de verzoeken die hij kreeg van de steden in Klein-Azië. Als hij met een cultuspartner vereerd wenste te worden dan zou dit ook zijn gebeurd. Het feit dat dit niet het geval was toont aan dat dit hoogstwaarschijnlijk een bewuste keuze van Hadrianus was.

⁹⁴ Cassius Dio, *Roman History* Volume VI: Books 51-55, vert. E. Cary & H.B. Foster (Cambridge 1917) 57-59.

⁹⁵ Barbara Burrell, *Neokoroi Greek Cities and Roman Emperors* (Leiden 2004) 26-28.

⁹⁶ Fikret Yegül en Diane Favro, *Roman Architecture and Urbanism: From the Origins to Late Antiquity* (Cambridge 2019) 353.

Hier schuilde mogelijk een strategie achter die te verbinden valt met de andere tegendraadse beslissingen die Hadrianus nam met betrekking tot de keizercultus. Dat hij uitgerekend Pergamon afwijst, de stad die al huisvester van de cultus voor Augustus was, wijst op een symbolische daad. Het is op zijn minst opvallend te noemen dat Hadrianus in de nadagen van zijn regime hier niet op inging. Burrell geeft als mogelijke reden dat hij vreesde voor het oordeel van de Senaat als hij wederom een cultus voor zichzelf zou toestaan. Hadrianus was echter al jarenlang ernstig ziek toen hij dit verzoek kreeg dus een vijandige Senaat zou hem waarschijnlijk niet veel hebben uitgemaakt. Zowel Cassius Dio als de *Historia Augusta* beschrijven zelfs dat hij meermaals aan mensen gevraagd heeft om hem te doden maar dat niemand hierop inging uit angst voor de consequenties. Als je zo graag dood wilt dan lijkt het mij onwaarschijnlijk dat de goedkeuring van de Senaat nog zo sterk meeweegt in het accepteren van een aanbod van een cultus voor jezelf. Eerder had hij namelijk geen moeite met het accepteren van deze verzoeken.

Aan de andere kant speelde het oordeel van de Senaat natuurlijk wel mee in het kader van de traditionele vergoddelijking van de overleden keizer. De Senatoren bepaalden over het algemeen of een keizer de status van *divus* werd toegekend.⁹⁷ ‘Slechte’ keizers kregen die status niet en werden zelfs uit de publieke herinnering gewist. In het scenario dat de vele *neokoroi* die Hadrianus had toegewezen tijdens zijn heerschappij bijdroegen aan de slechte reputatie die hij bij de Senaat had, is het mogelijk dat hij het verzoek van Pergamon afwees om hen in het kader van zijn toekomstige vergoddelijking gunstig te stemmen. Daarentegen is het zoals Burrell terecht aandraagt maar de vraag in hoeverre deze afwijzing het slechte beeld van Hadrianus bij de Senaat nog kon bijstellen.⁹⁸ Het heeft na zijn dood ook een tijdje geduurd voor hij werd vergoddelijkt. De *Historia Augusta* lijkt zelfs te suggeren dat de senaat hem een *damnatio memoriae* wilde opleggen. Op aandringen van de nieuwe keizer Antoninus Pius kreeg Hadrianus echter alsnog de status van *divus* en werd hij begraven in een tombe.⁹⁹

Ter afsluiting van dit onderdeel zou ik willen stellen dat Burrell’s andere motief, namelijk een afwijzing om financiële redenen, zeer plausibel klinkt aangezien Hadrianus eerder al veel geld kwijt was aan tempels in de andere steden van Asia. In het geval van Smyrna weten we bijvoorbeeld dat hij het overgrote deel van de kosten voor de realisatie van zijn cultus hier had betaald. Dit blijkt onder andere uit de gymnasioninscriptie die deze gift bevestigt en een passage uit de *Bioi Sophistōn* van Philostratus waarin naar deze gift wordt

⁹⁷ Gwyneth McIntyre, *Imperial Cult* (Leiden 2019) 8-9.

⁹⁸ Barbara Burrell, *Neokoroi Greek Cities and Roman Emperors* (Leiden 2004) 364.

⁹⁹ *Historia Augusta*, Volume I: Hadrian, vert. by David Magie (Cambridge 1921) 81.

verwezen.¹⁰⁰ Deze inscriptie wordt besproken in het volgende hoofdstuk in het kader van de patronagerelatie die Hadrianus onderhield met de redenaar Antonius Polemon.

Er zijn nu meerdere redenen besproken voor de keuze van Hadrianus om Pergamon af te wijzen. Dit gegeven op zichzelf zou onvoldoende aanleiding zijn om te denken dat hier een symbolische daad achter schuilt. In combinatie met de genoemde feiten ben ik echter van mening dat we dit zeker kunnen beschouwen in het kader van zijn politiek om niet mee te gaan in de traditie van Augustus met betrekking tot de keizercultus in Klein-Azië. Uit alles blijkt dat hij, tegen het beleid van al zijn voorgangers in, volledig zijn eigen gang ging. Deze afwijzing was mogelijk dus een signaal dat hij zich niet wenste te conformeren aan de standaarden van de cultus van Augustus.

Gevolgen van dit beleid

Het beleid van Hadrianus ten aanzien van de keizercultus in het Griekse Oosten had een aantal gevolgen. Allereerst in de toewijzingsprocedure van een *neokoros*. Veel *neokoroi* die Hadrianus heeft toegekend waren het resultaat van een onderhandeling die plaatsvond tijdens het bezoeken van een *provincia*. De toekenning van een keizerlijke tempel was dan onderdeel van een officieel bezoek aan een regio waarbij Hadrianus in contact kwam met de lokale elites en de betreffende stad verschillende soorten giften en eerbewijzen toekende. Deze manier van *neokoroi* toewijzen ging volledig in tegen de procedure die hiervoor bestond. Oorspronkelijk had de *koinon* hier als bestuurlijk orgaan een belangrijke rol in. Bij deze bijeenkomsten werd middels een stemmingsprocedure bepaald welke stad de eer kreeg om een tempel voor de keizercultus te huisvesten. Vervolgens ging er een delegatie van de *koinon* naar Rome om dit aanbod bij de keizer en Senaat neer te leggen. De keizer accepteerde dit verzoek waarna goedkeuring van de Senaat moest volgen. Door het contact van Hadrianus met de steden, of hun vertegenwoordigers, lijkt de rol van de *koinon* in dit proces weg te vallen. De interactie van de keizer met de *koinon* verdween, en maakte plaats voor een directe dialoog tussen hemzelf en de stad die hij begunstigde.¹⁰¹ Burrell verwacht overigens dat de officiële procedure op papier bleef bestaan. In praktijk lag het initiatief echter bij de steden die onafhankelijk van de *koinon* de keizer benaderden om mee te dingen in de strijd om het huisvesten van een nieuwe keizercultus.

¹⁰⁰ Philostratus, Eunapius, *The lives of the Sophists*, vert. Wilmer C. Wright (Cambridge 1921) 109.

¹⁰¹ Barbara Burrell, *Neokoroi Greek Cities and Roman Emperors* (Leiden 2004) 341-342.

De aanzet tot deze verschuiving lag zoals al eerder aangegeven bij het precedent dat Trajanus had geschapen met de toekenning van een tweede tempel aan Pergamon. Ook werd dit aangedreven door de onderlinge rivaliteit tussen de steden in Klein-Azië die elkaar wilden aftroeven. Bij de *koinon* Asia was dit nog veel erger omdat meerdere grote en prominente steden hier onderdeel van uitmaakten. De *koinon* van Bithynia had met Nikomedia en Níkaia bijvoorbeeld maar twee steden die qua naam en rijkdom beschouwd konden worden als een ‘grote’ speler. Asia daarentegen beschikte met Pergamon, Smyrna, Ephesos, Sardis en Kyzikos over vijf steden die hiervoor in aanmerking kwamen. En allen wilden ze de belangrijkste stad van de regio zijn. Dit heeft er ongetwijfeld aan bijgedragen dat er onder Hadrianus, en zijn opvolgers, zoveel *neokoroi* werden toegekend.

Overigens kan dit ook beschouwd worden als een uitvloeisel van het beleid van zowel Trajanus als Hadrianus. Met name Hadrianus had het precedent geschapen dat een keizer volledig zijn eigen gang kon gaan bij het toestaan van cultussen voor zichzelf. De Antonijnse keizers deden dit nog nauwelijks maar veel van hun opvolgers gingen wel mee in de lijn van Hadrianus. Caracalla en Elagabalus waren daarin als ‘solo-keizer’ het toppunt maar zij werden nog overtroffen door Valerianus I (keizer van 253 tot 260) en zijn zoon Gallienus (keizer van 253 tot 268) die deels als mede-keizer regeerde. Van hen zijn er minstens tien toegewezen *neokoroi* bekend.¹⁰² Ook deelden geen van deze keizers zijn tempel met een cultuspartner. Trajanus was de laatste die dit deed.

Wat hier op de achtergrond meespeelde is dat het ideaal van de keizer als *princeps* in de derde eeuw steeds minder belangrijk werd. De bescheidenheid die Augustus en Tiberius moesten uitdragen om aan de macht te blijven was niet meer de norm. Ten tijde van Gallienus werd het veel meer geaccepteerd van keizers om zich openlijk als alleenheerser te profileren. Op munten liet hij zich ook afbeelden met attributen van de goden waarmee het verschil in status ten opzichte van zijn onderdanen werd benadrukt. Kort hierna gingen keizers dit ook uitdragen door zichzelf aan te laten duiden als *dominus et deus*. Dit gebeurde echter voor het eerst al onder Domitianus die door de Senaat beschouwd werd als een tiran. Mogelijk heeft dit daar aan bijgedragen. Dat de Romeinse keizers in de derde eeuw zich publiekelijk als ‘meester en god’ profileerden maakten het voor hen mogelijk om het beleid voor de keizercultus volledig zelf te bepalen. De status van goddelijke alleenheerser zorgde er namelijk voor dat de keizers zich hierbij aan geen enkele traditie dienden te houden.

¹⁰² Barbara Burrell, *Neokoroi Greek Cities and Roman Emperors* (Leiden 2004) 300-302.

Hoofdstuk 4 Patronage met de Griekse elite

In dit hoofdstuk bespreken we de interactie tussen Hadrianus en lokale elites bij de toewijzing van *neokoroi* aan de steden. De sofisten speelden hierin een belangrijke rol als bemiddelaars. Zij gingen patronagerelaties aan met Hadrianus en de steden die zij vertegenwoordigen eerden hen daarom voor de keizerlijke gunsten die ze binnenhaalden. Deze patronagerelaties zijn een kenmerkend aspect van het beleid van Hadrianus met betrekking tot de keizercultus in Klein-Azië.

Tegen het einde van de eerste eeuw krijgen sofisten van de tweede sofistiek een steeds belangrijker rol als bemiddelaars bij deze contacten. Dit proces valt te analyseren als een vorm van patronage, een praktijk die met de intrede van het principaat steeds meer aan invloed won in de Romeinse samenleving.

Saller hanteert de term ‘brokerage’ (makelaardij of bemiddeling) voor dergelijke relaties. Deze zijn kenmerkend voor gesegmenteerde samenlevingen waar bepaalde delen van de bevolking nog niet geïntegreerd zijn in de centrale staat middels direct contact met de overheid. ‘broker-patrons’ fungeren als bemiddelaars tussen de centrale overheid en mensen die geen toegang hebben tot het administratieve systeem.¹⁰³

Dit is een goede typering van de relatie tussen Rome en haar provinciale regio's zoals Klein-Azië. Het Romeinse Rijk heeft nooit een bestuurlijke structuur gekend met een sterke centralistische overheid zoals we die van moderne samenlevingen kennen. De keizer was als machthebber de absolute alleenheerser maar zijn invloed was niet te vergelijken met de overheden van nu. De provinciale steden waren dus nooit echt geïntegreerd in een centraal aangestuurd systeem, zeker in het geval van Klein-Azië waar de steden beschikten over een hoge mate van autonomie. Het Romeinse gezag werd plaatselijk vertegenwoordigd door de gouverneur van Asia maar die had niet dezelfde bevoegdheden als de keizer. Volgens de definitie van Saller fungeerden de Griekse sofisten in deze regio dus als bemiddelaars die de steden in contact brachten met de keizer. Burrell karakteriseert hun rol nog beter door ze ‘brokers of beneficence’ te noemen.¹⁰⁴ In veel gevallen ging het bij deze interactie tussen keizer en stad namelijk om een uitwisseling van giften, privileges en eerbewijzen. Uit meerdere bronnen blijkt dat met name sofisten van de tweede sofistiek, maar soms ook andere leden van de Griekse elite, als tussenpersonen een cruciale rol speelden in dit proces.

¹⁰³ Richard P Saller, *Personal Patronage under the Early Empire* (Cambridge 1982) 4.

¹⁰⁴ Barbara Burrell, *Neokoroi Greek Cities and Roman Emperors* (Leiden 2004) 333-335.

Hun bijdrage in dit proces, en de onderlinge politiek van de Griekse steden in het algemeen, wordt onderschreven door het volgende citaat van Aelius Aristides uit ‘een antwoord op Plato’:

“The orator has trained so that he will be able not only to save himself or one other besides, but also his friends, city, and allies.”(*Oration 2.376*)¹⁰⁵

Hierin benadrukt hij de functie van de sofist als advocaat of vertegenwoordiger die zijn vaardigheden als spreker inzet om zijn stad en vrienden te ‘redden’. In de passage van Philostratus op de volgende pagina spreekt hij van het ‘verdedigen van de gemeenschap’. Deze termen klinken misschien enigszins dramatisch maar karakteriseren wel de zeer belangrijke rol die de sofisten vervulden voor een stad. Uit meerdere voorbeelden blijkt namelijk dat ze in staat waren om de keizer ervan te overtuigen hun stad te bevoordelen. Bij de sofisten die zo aan bod komen zullen hier een aantal voorbeelden van worden behandeld.

Sommige sofisten vervulden deze rol voor hun geboortestad. Dio Chrysostomos (c. 45-115) behartigde bijvoorbeeld de zaken van Prusa in de *provincia* Pontus et Bithynia. Voor hen verkreeg hij belangrijke privileges bij Trajanus, met wie hij goede relaties onderhield. Trajanus nam hem zelfs mee bij zijn Dacische campagne in 106. Dio Chrysostomos werd echter ook bekritiseerd door rivalen in Prusa die vonden dat hij niet genoeg gunsten verwierf bij Trajanus.¹⁰⁶ Mogelijk hadden ze gehoopt dat hij zoals Julius Quadratus voor Pergamon een *neokoros* of festival voor de cultus van Trajanus zou verkrijgen. Verder waren er ook redenaars die naar een grotere en meer prestigieuze stad verhuisden om die hoofdzakelijk te vertegenwoordigen, maar die daarnaast ook nog de belangen van hun kleinere geboortestad behartigden. Voor mannen met ambitie is dit niet heel vreemd aangezien het qua carrièrekansen beter was om ambassadeur te worden van bijvoorbeeld Ephesos en Smyrna dan van een kleine stad die een marginale rol speelde in de machtspolitiek van de *koinon*. Een van de bekendste voorbeelden hiervan is Marcus Antonius Polemon (90-144). Zijn levensverhaal, en dat van vele anderen sofisten, is beschreven door Flavius Philostratus in de *Bioi Sophistōn* (Levens van de Sofisten). Hij verliet zijn geboorteplaats Laodikeia in de *provincia* Galatia voor Smyrna en opende hier een sofistieke school. Antonius Polemon koos ervoor om dit in Smyrna te doen vanwege de grote reputatie die het op dit vlak bezat.

¹⁰⁵ Aelius Aristides, *The complete works: Orationes I-XVI*, vert. C.A. Behr (Leiden 1986) 137.

¹⁰⁶ Giovanni Salmeri, ‘Dio, Rome, and the Civic Life of Asia Minor.’ in: S. Swain ed., *Dio Chrysostom: Politics, Letters, and Philosophy* (Oxford 2000) 65-69.

Smyrna was tijdens de eerste eeuw namelijk uitgegroeid tot het regionale centrum van de geleerdheid en geneeskunde.¹⁰⁷ Dit kwam onder andere door de bekende bibliotheek waar de stad over beschikte. Hierdoor was het voor sofisten aantrekkelijk om zich in Smyrna te vestigen.

Een andere prominente vertegenwoordiger van Smyrna was de sofist Publius Aelius Aristides Theodorus (117-181). Hij werd geboren in Hadrianoi in de *provincia* Pontus et Bithynia maar koos ervoor om in de eerste plaats de zaken van Smyrna te behartigen. De activiteiten van Antonius Polemon en Aelius Aristides maakten Smyrna het centrum van de retorica in deze regio.¹⁰⁸ Beiden waren zeer belangrijk voor Smyrna en onderhielden nauwe contacten met verschillende keizers. Van Aristides weten we bijvoorbeeld dat hij na de verwoestende aardbeving van 178, die een groot deel van de stad verwoestte, de toenmalige keizer Marcus Aurelius en mede-keizer Commodus heeft aangeschreven met een verzoek tot hulp. Deze brief en het antwoord van Marcus Aurelius zijn aan ons overgeleverd en bieden veel informatie over hoe groot de invloed van een sofist op de Romeinse keizer kon zijn. In zijn brief beschrijft Aristides de verwoesting van wat eens het ‘sieraad van Asia’ was.¹⁰⁹ Zijn beschrijving van het leed dat de stad had geleden bleek dermate overtuigend te zijn dat het Marcus Aurelius emotioneerde. Vervolgens besloot hij om Smyrna volledig te herbouwen, waaronder de grotendeels verwoeste tempel van Hadrianus.¹¹⁰ Dit voorbeeld laat zien dat prominente sofisten met hun retorische vaardigheden en reputatie op zowel provinciaal niveau als in Rome in staat waren om de grote politieke invloed waar ze over beschikten succesvol in te zetten ten behoeve van de steden in Klein-Azië.

Dit blijkt ook uit de rol van Antonius Polemon bij de toewijzing van de tempel van Hadrianus aan Smyrna. Hij werd tijdens zijn leven zowel door Trajanus, Hadrianus als de stad Smyrna geëerd om zijn kwaliteiten als pleitbezorger.¹¹¹ Hij mocht bijvoorbeeld de afsluitredes houden bij de herinwijding van de tempel van Zeus Olympios.¹¹² Waarschijnlijk zijn grootste prestatie was om Hadrianus ervan te overtuigen een grote schenking, die oorspronkelijk aan de rivaal Ephesos zou worden toegewezen, uiteindelijk toch aan Smyrna te doen. Naast de schenking van een enorme som geld zat hier ook de toewijzing van een

¹⁰⁷ Richard S. Ascough, ‘Greco-Roman Religions in Sardis and Smyrna’ in: Richard S. Ascough ed., *Religious Rivalries and the Struggle for Success in Sardis and Smyrna* (Waterloo, 2005) 40-52, aldaar 49.

¹⁰⁸ Barbara Burrell, *Neokoroi Greek Cities and Roman Emperors* (Leiden 2004) 354.

¹⁰⁹ Aelius Aristides, *The Complete Works. Vol. 2 Orations XVII-LIII*, vert. C.A. Behr (Cambridge 1981) 10-13.

¹¹⁰ Jaap-Jan Flinterman, ‘Sophists and emperors: A reconnaissance of sophistic attitudes’, in: Barbara E. Borg (red.) *Paideia: The World of the Second Sophistic* (Berlijn 2004) 359-376, aldaar 365-369.

¹¹¹ Philostratus, Eunapius, *The lives of the Sophists*, vert. Wilmer C. Wright (Cambridge 1921) 107-113.

¹¹² Mary T. Boatwright, *Hadrian and the Cities of the Roman Empire* (Princeton 2000) 209.

tempel voor zijn cultus bij. Deze passage van Philostratus verduidelijkt de rol van Polemon in deze onderhandeling:

“He was of great value to the city in going on embassies to the emperors and defending the community. For example, Hadrian, who had previously favored the Ephesians, he converted to the Smyrnaeans’ side to such an extent that in one day [Hadrian] poured out ten million [drachmai] on Smyrna, from which the grain market was built, as well as the most magnificent gymnasium in Asia and a temple that can be seen from afar, the one on the akra that seems to oppose Mimas.”(*Bioi Sophistōn* 1.25.2)¹¹³

Hierin bevestigt hij de rol van Polemon als ‘broker-patron’ en ‘broker of beneficence’ voor Smyrna zoals beschreven door Saller en Burrell. Antonius Polemon onderhield een vriendschappelijke relatie met Hadrianus en zette zijn retorische vaardigheden in om hem ervan te overtuigen Smyrna naast een enorme som geld ook de tempel te schenken die ze waarschijnlijk al sinds de tweede *neokoros* voor Pergamon wenste te hebben.

De geldigheid van deze passage wordt onderschreven door het laatste deel van een inscriptie waarin de publieke en particuliere donateurs worden genoemd die hebben bijgedragen aan de totstandkoming en verfraaiing van het gymnasium in Smyrna. Deze passage luidt als volgt:

“and as many things as we gained from the lord Caesar Hadrian on account of Antonius Polemon a second decree of the Senate, by which we became twice neokoroi; a sacred contest; immunity; theologoi; hymnodoi; one-and-a-half million [drachmai]; columns for the anointing room: seventy-two(?) Synnadan, twenty Numidian, six porphyry. “(LvS 697)¹¹⁴

Afgezien van het aantal drachme dat verschilt in beide teksten vullen ze elkaar inhoudelijk aan. Waar Philostratus het enkel over de bouw van een tempel heeft bevestigd deze inscriptie dat Smyrna hiermee dankzij Polemon ‘twice’ *neokoros* werd. Dat toont aan dat het een tempel voor de keizercultus van Hadrianus was. Beiden erkennen Polemon als de persoon die verantwoordelijk was voor de toewijzing van deze gift. Waar de inscriptie vooral gericht is op eerbewijzen en voorrechten die Smyrna had verkregen zoals een festival, belastingvrijstelling (immunity) en *theologoi* en *hymnodoi* voor de cultus van Hadrianus, beschrijft Philostratus de gebouwen die in Smyrna verrezen met het enorme geldbedrag dat

¹¹³ Philostratus, Eunapius, *The lives of the Sophists*, vert. Wilmer C. Wright (Cambridge 1921) 109.

¹¹⁴ Originele inscriptie afkomstig uit: G, Petzl, ‘Die Inschriften von Smyrna 2.1’, *Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien* 24.1 (1987).; Engelse vertaling overgenomen van pagina 43 uit Burrell’s *Neokoroi Greek Cities and Roman Emperors*.

Hadrianus beschikbaar stelde. Naast de tempel was dit een graanmarkt en het gymnasium waar de bovenstaande inscriptie gevestigd was. In de laatste zin van de inscriptie worden de verschillende zuilen genoemd die Hadrianus had geschonken voor de bouw van het gymnasium. Gezien de plaats waar de inscriptie werd aangebracht is het logisch dat deze hoofdzakelijk op het gymnasium gefocust is in plaats van de gehele schenking door Hadrianus. Mogelijk kan het grote verschil in geldbedragen in beide teksten vanuit deze invalshoek verklaard worden. De gehele schenking aan Smyrna bedroeg dan 10 miljoen drachmai, waarvan 1,5 miljoen gebruikt werd voor de bouw van het gymnasium.

Daarnaast is het niet toevallig dat dit type inscriptie hier werd aangebracht. Behalve dat gymnasia een belangrijk onderdeel vormden van het culturele en publieke leven in de Griekse stad waren het ook plaatsen waar middels monumenten en inscripties een collectieve herinnering werd geschapen. Ze waren het middelpunt van de culturele *koinè* van de Griekse polis en weldoeners die hier vereerd werden om hun grootse daden voor de stad, onderhielden vaak ook een relatie met deze instituten.¹¹⁵ In het geval van Polemon is het duidelijk dat de inscriptie hier werd aangebracht omdat hij verantwoordelijk was voor de gift van de middelen waarmee dit gymnasium gebouwd werd. Maar het had waarschijnlijk ook te maken met de functie van het gymnasium als plaats waar belangrijke weldoeners geëerd werden voor hetgeen ze voor de stad hadden betekend. In het licht hiervan kunnen we het in de inscriptie benoemen van de tweede *neokoros* die Smyrna dankzij Polemon had gekregen verklaren. Aangezien dit zijn grootste prestatie was als ‘broker’ voor Smyrna werd hij hiervoor geëerd met een inscriptie in het gymnasium.

Verder zien we onder Romeinse heerschappij ook voorbeelden van wijdingsinscripties in Griekse gymnasia die gefocust zijn op de Romeinse keizer. Zo is er in een Pergameens gymnasium in de *exedra* en *bema* een inscriptie gevonden die het gedeelte wijdde aan de *Theoi Sebastoi*.¹¹⁶ In sommige studies worden dit soort inscripties en de aanwezigheid van zogenaamde ‘Kaisersale’, een open centrale hal met aan weerszijden een ‘aedicular-facade’ bestaande uit twee verdiepingen aan zuilen, aangehaald als bewijs dat dit soort gymnasia in Klein-Azië verbonden kunnen worden aan de keizercultus.¹¹⁷ Deze connectie zou dan met name te maken hebben met de stijl waarin deze voor gymnasia van

¹¹⁵ Ulrich Mania, ‘Gymnasia: From a Space to an Institution of Remembrance’ in: Eva Mortensen & Birte Poulsen eds., *Cityscapes and Monuments of Western Asia Minor: Memories and Identities* (2017) 77-88, aldaar 77-84.

¹¹⁶ AzP 99 afkomstig uit H. Hepding, ‘Die Arbeiten zu Pergamon 1904–1905 II: Die Inschriften, *AM* 32 (1907) 241–377.

¹¹⁷ Josef Keil, “XIII. Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Ephesos.”, *OJh* 24 (1929) 5-68; Fikret Yegül, ‘A Study in Architectural Iconography: Kaisersaal and the Imperial Cult’, *ArtB* 64 (1982) 7-31.

Klein-Azië kenmerkende ‘Kaisersale’ ingericht waren. Deze theorie staat echter ter discussie.¹¹⁸ Hoewel ik het eens ben met Burrell dat er geen bewijs is dat deze ruimtes in gymnasia van Klein-Azië specifiek bedoeld waren voor rituelen van de keizercultus, kunnen we deze inscripties wel beschouwen als voorbeelden van patronage door lokale elites. Ook is er in de centrale hof van een gymnasium in Sardis die gebruikt werd voor speciale ceremonies, een inscriptie gevonden uit naam van twee lokale edelvrouwen. Deze wijdt de ruimte aan de keizerlijke familie, de keizers Caracalla en Geta, en hun moeder Julia Domna. Uit deze voorbeelden blijkt onder andere dat de Griekse gymnasia in Romeinse tijd verbonden kunnen worden met de keizercultus. Mogelijk gebruikte men deze als locatie voor belangrijke festivals of vonden er offerrituelen plaats. Ook komt hierin duidelijk het gebruik van gymnasia naar voren als locatie voor het uitdragen van patronagerelaties door lokale elites met de stad, en met de Romeinse keizer.

Wat verder ook kenmerkend is uit de passage van Philostratus is dat hij het aandeel van Polemon hierin omschrijft als het ‘verdedigen’ van de gemeenschap. Dit past wel bij de grote rivaliteit die er tussen de steden van de *koinon* Asia heerste. De steden onderhielden onderling een soort competitie of strijd om wie het belangrijkste was en het meeste prestige bezat. Deze competitie blijkt ook uit het feit dat Philostratus zegt dat Polemon ervoor heeft gezorgd dat Hadrianus’ voorkeur voor de rivaal Ephesos uiteindelijk verschoof naar Smyrna. Of hij hiermee bedoelt dat Hadrianus oorspronkelijk van plan was om daar in 124 een tempel voor zijn cultus te bouwen in plaats van in Smyrna is niet duidelijk. Kyzikos kreeg per slot van rekening in dezelfde periode ook een tempel voor Hadrianus. Hieruit blijkt dat Hadrianus het geen probleem vond om meerdere cultussen voor zichzelf toe te staan. Daarentegen is het wel veelzeggend dat de tempel van Hadrianus in Ephesos uiteindelijk ‘pas’ in 131 werd toegekend. Het is daarom aannemelijk dat Ephesos rond 124 met Smyrna concurreerde om de gunst van Hadrianus en hierna een tijd heeft moeten wachten omdat ze de ‘strijd’ verloren.

Een ander voorbeeld dat de competitie tussen de steden in Klein-Azië met betrekking tot de keizercultus goed weergeeft is een conflict van Ephesos met Pergamon en Smyrna

¹¹⁸ De term ‘Kaisersale’ en de theorie eromheen is bedacht door Josef Keil na het opgraven van het gymnasium in Ephesos. Hij verbond deze ruimte aan de lokale keizercultus. Fikret Yegül (1982) is in zijn studie over het gymnasium in Sardis hierop verder gegaan. Hierin wees hij de ‘marble court’ of ‘imperial cult hall’ aan als plaats waar rituelen voor de keizercultus plaatsvonden. Yegül baseert dit met name op de aanwezigheid van een inscriptie aangebracht op de eerste verdieping van de aedicular-facade waarin uit naam van twee lokale edelvrouwen de keizers Caracalla en Geta geëerd worden. Ook zouden standbeelden van keizers doorgaans deel hebben uitgemaakt van het interieur van de aedicular-facade. Burrell (2006) vindt dit bewijs niet afdoende om deze ruimtes in badhuizen van Klein-Azië specifiek aan de keizercultus toe te wijzen. De aangehaalde inscripties zijn net zo goed gefocust op stedelijke weldoeners, personificaties en andere cultussen als de Romeinse keizer. Dezelfde bouwstijl werd verder ook toegepast bij andere groteske bouwwerken die de elite gebruikte om patronage relaties te benadrukken zoals theaters, bibliotheken en graftombes.

tijdens de heerschappij van Antoninus Pius. De inzet hiervan was het incorrecte gebruik van de titulatuur van Ephesos door deze twee rivalen bij een decreet over een gezamenlijk offer en in een brief.¹¹⁹ De steden in Klein-Azië droegen hun status en prestige namelijk uit door het gebruik van titels als ‘twice neokoros, first of Asia’ of ‘metropolis of Asia’. De titel ‘metropolis’ werd door Griekse steden gehanteerd om zich te verheerlijken als moeder van een bepaalde cultus. Op een gegeven moment bestond er een vast protocol voor het formuleren van deze titels. Hier dienden de steden zich dan aan te houden als ze naar elkaar refereerden in documenten en inscripties. Pergamon en Smyrna hadden dit blijkbaar niet juist gedaan wat ertoe leidde dat Ephesos zich beklaagde bij Antoninus Pius. Ephesos beschouwde dit waarschijnlijk als een belediging en wenste dat de keizer de twee rivalen tot de orde zou roepen. Dit leidde er uiteindelijk toe dat Antoninus Pius de steden aanspoorde om elkaar de juiste titulatuur toe te dichten.¹²⁰

Wat dit verhaal ons vooral laat zien is dat de Griekse steden zeer strijdvaardig waren als het aankwam op het verdedigen van hun titels en privileges. Het is onbekend wie namens Ephesos heeft geklaagd bij Antoninus Pius maar het is zeer plausibel dat hier een sofist voor is ingeschakeld. Zowel in het scenario dat een delegatie naar Rome werd gezonden of dat een brief werd geschreven is het waarschijnlijk dat een sofist hierbij aanwezig was of de betreffende brief heeft opgesteld. Mensen ergens van overtuigen was per slot van rekening het vak dat ze beoefenden. Overigens kennen we wel twee sofisten die Ephesos rond deze periode vertegenwoordigden en die in contact zijn geweest met Hadrianus. Dit waren Favorinus ‘de Galliër’, afkomstig uit Arelate in Gallia Narbonensis en Tiberius Claudius Piso Diophantos. Eerstgenoemde was de grote rivaal van Antonius Polemon en had een slechte relatie met Hadrianus. Die had hem zelfs proberen te veroordelen toen Favorinus naar Rome was afgereisd om te pleiten voor belastingvrijstellingen voor Ephesos. Volgens Cassius Dio mislukte dit omdat Favorinus kort hiervoor had gehoord dat Hadrianus zocht naar een reden om hem te executeren. Hierom besloot hij om zich heel nederig op te stellen waarna Hadrianus hem niets kon maken.¹²¹ Dit gebeurde enkele jaren voordat hij besloot Smyrna boven Ephesos te stellen bij de toewijzing van zijn tempel. Het is best aannemelijk dat de slechte relatie van Hadrianus met Favorinus heeft bijgedragen aan zijn keuze voor Smyrna in

¹¹⁹ Enkel de reactie van Antoninus Pius waarin hij Pergamon en Smyrna aanspoorde om de correcte titulatuur voor Ephesos te hanteren is overgeleverd. Hieruit valt wel op te maken wat de inhoud van het originele verzoek was.

¹²⁰ LvE 1489/1489a/1490 uit H.Wankel ed, ‘Inscripten von Ephesos’, *Inscripten griechischer Städte aus Kleinasien* 11-17 (1979-1981); Barbara Burrell, *Neokoroi Greek Cities and Roman Emperors* (Leiden 2004) 6 & 69.

¹²¹ Cassius Dio, *Roman History* Volume VIII: Books 61-70, vert. E. Cary & H.B. Foster (Cambridge 1925) 431.

124. Met Antonius Polemon onderhield hij namelijk een zeer goede verhouding. Dit blijkt onder andere uit de volgende passage van Philostratus waarin wordt verteld over de aanvaring van Antonius Polemon met Antoninus Pius rond 134-145:

“Antoninus was proconsul of the whole of Asia without exception, and once he took up his lodging in Polemo’s house because it was the best in Smyrna and belonged to the most notable citizen. However, Polemo arrived home at night from a journey and raised an outcry at the door that he was outrageously treated in being shut out of his own house, and next he compelled Antoninus to move to another house. The Emperor was informed of this, but he held no inquiry into the affair, lest he should reopen the wound.”(*Bioi Sophistōn*, 1.25.5)¹²²

Deze passage zegt veel over hoe hoog Hadrianus Antonius Polemon had zitten. Het feit dat de sofist zonder represailles een lid van de keizerlijke familie, de proconsul van Asia en dé favoriet van de keizer, op deze manier kon behandelen toont aan wat voor soort relatie hij met Hadrianus onderhield. Hadrianus had er namelijk wel een handje van om politieke rivalen of intellectuelen die hij niet mocht uit te schakelen. Meerdere senatoren werden tijdens zijn regime geëxecuteerd voor hun vermeende deelname aan een complot. Verder had hij volgens Cassius Dio de slechte gewoonte om uit jaloezie mensen die op kunstzinnig of intellectueel vlak over meer talent dan hij beschikten hiervoor te straffen door hun antagonisten te belonen. Als voorbeeld hiervoor noemt hij de sofisten Favorinus de Galliër en Dionysius van Miletos.¹²³ In het licht hiervan zou je het sparen van Antonius Polemon ook kunnen zien als onderdeel van zijn vete tegen diens rivaal Favorinus. Al is dit zeker niet de enige reden. En deze karakteromschrijving van Dio lijkt mij enigszins overdreven. Het is namelijk onwaarschijnlijk dat Hadrianus een betere redenaar was dan Polemon. Zijn motivatie om de een te bevoordelen ten opzichte van de ander zal eerder op het persoonlijke vlak hebben gelegen. Er zijn voorbeelden te over waaruit blijkt dat Hadrianus zeer gesteld was op Antonius Polemon. Zo stond hij Polemon toe om hem te vergezellen tijdens zijn reizen door Griekenland en Klein-Azië. Trajanus had hem al het recht gegeven om overal vrij te kunnen reizen en Hadrianus schonk dit voorrecht ook aan al zijn nazaten. Tevens verdedigde Hadrianus Polemon toen diens rivalen hem ervan beschuldigden het geld dat hij van Hadrianus voor Smyrna had verkregen voor eigen doeleinden te spenderen. Hij schreef volgens Philostratus een brief aan de inwoners van Smyrna om dit gerucht te weerleggen. Al deze feiten wijzen erop dat ze vriendschappelijke relaties met elkaar onderhielden en dat

¹²² Philostratus, Eunapius, *The lives of the Sophists*, vert. Wilmer C. Wright (Cambridge 1921) 113.

¹²³ Cassius Dio, *Roman History Volume VIII: Books 61-70*, vert. E. Cary & H.B. Foster (Cambridge 1925) 429.

Hadrianus de sofist om zijn kwaliteiten hoog had zitten. Daarnaast duiden met name de privileges die Hadrianus en andere keizers hem verleenden op patronagerelaties tussen deze Romeinse keizers en Antonius Polemon. Hiertegenover stond dan bijvoorbeeld in het geval van Hadrianus dat Polemon ter ere van hem een rede gaf bij de inwijding van de tempel in Athene. Ook bood hij hem het gezelschap van een befaamd sofist tijdens zijn reizen.

Antonius Polemon werd naast de giften en eerbewijzen die hij van Hadrianus ontving ruimschoots beloond door Smyrna. Ze benoemden hem tot *agonothetes* van het jaarlijkse festival voor de cultus van Hadrianus, die de stad dankzij Polemon had verkregen. Dit privilege werd ook overgedragen op zijn nazaten. Verder mocht hij aan boord van de heilige trireme van de stad.¹²⁴ Ook kreeg hij jaren later een van de belangrijkste bestuurlijke ambten in de Griekse *polis* toegewezen. Hij werd benoemd tot *strategos* van Smyrna. Dit is ook terug te vinden op munten met de beeltenis van de door Hadrianus geliefde Antinoüs op de voorzijde.¹²⁵ Deze aanstelling kan los worden gezien van het verkrijgen van de tweede *neokoros* voor Smyrna maar het past wel in het bredere perspectief van Antonius Polemon als ‘broker’ voor de stad. Hij werd voortdurend geëerd en beloond voor het vertegenwoordigen en verdedigen van Smyrna’s belangen. Dankzij Philostratus weten we dat hij dit tot zijn dood heeft gedaan. Polemon zou zelfs zijn gestorven terwijl hij op reis was om de tempels en privileges van Smyrna te verdedigen met een pleidooi voor Antoninus Pius. Voor zijn overlijden had Polemon wel nog zijn speech geschreven die men vervolgens heeft voorgelezen in de rechtszaal. Hierdoor zou de keizer alsnog zijn overtuigd om Smyrna in het gelijk te stellen.¹²⁶ Zijn herinnering in Smyrna bleef nog lang in leven door de verwijzingen naar zijn daden en het standbeeld dat voor hem in een kleine tempel werd opgericht.

Ephesos

De ‘broker’ die Ephesos met de tempel van Hadrianus zijn tweede *neokoros* bezorgde werd hier ook lang om herinnerd. Tiberius Claudius Piso Diophantos was een prominent lid van de elite in Ephesos die waarschijnlijk goede contacten onderhield met Hadrianus. Naast de inscriptie hieronder ontbreken er primaire bronnen die naar hem verwijzen waardoor er weinig bekend is over wie hij was en hoe de toewijzing van de tweede *neokoros* van Ephesos

¹²⁴ Philostratus, Eunapius, *The lives of the Sophists*, vert. Wilmer C. Wright (Cambridge 1921) 107.

¹²⁵ Barbara Burrell, *Neokoroi Greek Cities and Roman Emperors* (Leiden 2004) 43-44; MvS 68-69 uit D. Klose, *Die Münzprägung von Smyrna in der römischen Kaiserzeit* (1987).

¹²⁶ Philostratus, Eunapius, *The lives of the Sophists*, vert. Wilmer C. Wright (Cambridge 1921) 125-127.

tot stand kwam. Vanwege de interesse van Hadrianus voor mensen met retorische talenten is het wel voor de hand liggend dat Piso Diophantos een redenaar was. Dit blijft echter onzeker omdat concreet bewijs hiervoor ontbreekt. Wel hebben we de wijdingsinscriptie die ons vertelt over de rol van Piso Diophantos bij de totstandkoming van deze toewijzing. Deze werd gevonden op de sokkel van een standbeeld in Ephesos.

“[Tiberius Cl]audius Piso Diophantos, who was chief priest of the two temples in Ephesos, under whom the temple of the god Hadrian was consecrated, who first asked for (it) from the god Hadrian and obtained (it).”(LvE 428)¹²⁷

Hierin is een aanwijzing te vinden voor de theorie dat Piso Diophantos een redenaar was. Er wordt aangegeven dat hij degene was die Hadrianus als eerste had gevraagd om een tempel voor zijn cultus in Ephesos, en dat Hadrianus dit verzoek had ingewilligd. Gezien de eerder genoemde voorbeelden van Antonius Polemon en Aelius Aristides weten we dat het in deze periode gebruikelijk was voor steden in Klein-Azië om zich te laten vertegenwoordigen door sofisten. Zeker bij verzoeken van groot belang werd dit gedaan door personen die waren opgeleid in het overtuigen van mensen. Zij konden als geen ander de belangen van de gemeenschap verdedigen voor de Romeinse keizer. Daarnaast weten we dat Ephesos zich rond dezelfde tijd liet vertegenwoordigen door Favorinus ‘de Galliër’. Hadrianus mocht hem echter niet, wat Ephesos in 124 mogelijk de toewijzing van een *neokoros* heeft gekost aan Smyrna. Het is daarom aannemelijk dat ze tien jaar later een andere redenaar hebben gestuurd om dit verzoek neer te leggen bij Hadrianus. En hij bleek wel succesvol te zijn.

Uit deze inscriptie blijkt verder dat Piso Diophantos priester was van de twee tempels in Ephesos. Waarschijnlijk was dit zijn beloning voor het bemachtigen van de tweede *neokoros*. Bij Antonius Polemon zagen we per slot van rekening ook dat hij een belangrijk ambt kreeg toegewezen voor zijn rol in de onderhandelingen met Hadrianus. Ook is het aannemelijk dat deze functie net als bij Polemon werd overgedragen op zijn nazaten. Al ontbreken de verwijzingen hiervoor

Het lijkt dus gebruikelijk te zijn geweest om leden van de elite die voor de stad iets buitengewoons hadden gepresteerd te belonen, en dit te vermelden in een inscriptie waarmee ze geëerd werden. Naast een inscriptie werd ook Piso Diophantos geëerd en herinnerd middels een standbeeld. Tussen 405 en 410 zou er namelijk een bronzen standbeeld van hem

¹²⁷ Originele inscriptie afkomstig uit: H.Wankel ed, ‘Inscripten von Ephesos’, *Inscripten griechischer Städte aus Kleinasien* 11-17 (1979-1981).; Engelse vertaling overgenomen van pagina 67 uit Burrell’s *Neokoroi Greek Cities and Roman Emperors*.

in Ephesos zijn opgericht.¹²⁸ Dit geeft aan dat zijn verdiensten zo belangrijk waren voor de mensen van Ephesos dat er honderden jaren later nog steeds een behoefte bestond om die te herinneren. Het is niet onwaarschijnlijk om te denken dat dit ook gold voor de herinnering van Antonius Polemon als weldoener voor Smyrna.

¹²⁸ Barbara Burrell, *Neokoroi Greek Cities and Roman Emperors* (Leiden 2004) 67.

Samenvatting en Conclusie

In het eerste hoofdstuk kwam naar voren dat de keizercultus in Klein-Azië ontstond onder de heerschappij van Augustus. Hiervoor kwam het initiatief van de *koinones* van Asia en Pontus et Bithynia die als overkoepelende regionale organen het beheer van de keizercultus op zich namen. Bij bijeenkomsten van de *koinon* waar alle steden aanwezig waren werd besloten welke stad in Rome voor de keizer en senaat mocht komen met het aanbod de nog regerende keizer te vereren met een tempel voor zijn cultus. Het huisvesten van de keizercultus werd beschouwd als een groot voorrecht en steden die over een tempel beschikten verwezen naar zichzelf als *neokoros*. Over het verkrijgen van het voorrecht om een tempel voor de keizercultus te mogen huisvesten en het gebruik van deze eretitel ontstond met name in Asia een felle concurrentiestrijd. Die escaleerde toen vanaf eind eerste eeuw de regel werd losgelaten dat steden maar één tempel mochten huisvesten. De steden in Asia probeerden vanaf dat moment zoveel mogelijk *neokoroi* te verkrijgen. Dit begon met de toewijzing van de tweede tempel aan Pergamon door Trajanus maar het beleid van Hadrianus vormde hier de voornaamste stimulans voor. Tijdens zijn reizen door de regio schonk hij meerdere steden in Asia en andere oosterse *provinciae* het voorrecht om zijn cultus te huisvesten. Ook bevorderde zijn eigenzinnige en op sommige vlakken vernieuwende politiek de onderlinge concurrentie tussen de steden in Asia.

Het tweede hoofdstuk gaat in op de stichting en de uiterlijke kenmerken van de tempels die Hadrianus liet bouwen voor zijn cultus in Kyzikos, Smyrna en Ephesos. Hieruit komt naar voren dat de schenking van deze tempels niet los kan worden gezien van het feit dat hij de *provincia* Asia meermaals heeft bezocht. Verder waren dit allemaal tempels waar hij zonder cultuspartner vereerd werd. Voor de theorie dat Hadrianus deze tempels deelde met Zeus Olympios of onder deze naam vereerd werd na zijn vereenzelviging in Griekenland met deze god bestaat weinig tot geen concreet bewijs. Dit past ook niet in zijn vernieuwende politiek waarbij hij als keizer bij het beleid met betrekking tot de keizercultus de heersende traditie van Augustus losliet en in plaats daarvan zelf vormgaf. De tempels die in deze steden voor Hadrianus verrezen moeten gezien de overblijfselen en verwijzingen ernaar in de antieke literatuur van grote omvang en schoonheid zijn geweest, al is onze kennis hierover door het gebrek aan archeologische overblijfselen maar zeer beperkt. Met name de tempel in Kyzikos was afgaande op de beschrijving ervan in de antieke literatuur een uitzonderlijk en voor die periode vermaard bouwwerk. Deze status behield het nog eeuwen na de dood van

Hadrianus, zelfs nadat de keizercultus haar religieuze waarde volledig had verloren in het Romeinse Rijk.

In het derde hoofdstuk is uiteengezet hoe het beleid van Hadrianus met betrekking tot de keizercultus in Klein-Azië een breuk betekende met dat van zijn voorgangers. Op basis van de besluiten die Augustus had genomen bij het toestaan van tempels voor zijn verering in deze regio was een traditie ontstaan waar zijn opvolgers zich aan wensten te conformeren. Het was de standaard geworden om als keizer maar één tempel per *koinon* toe te staan en die te delen met één of meerdere cultuspartners. Voor zijn directe opvolger Tiberius was dit een beslissing geboren uit de vrees om naar de buitenwereld toe de indruk te wekken dat hij zichzelf boven Augustus stelde. Trajanus daarentegen ging hier in mee om zich aan de grote nalatenschap van Augustus te spiegelen. Met de bouw van zijn tempel in Pergamon, die al de cultus van Augustus huisvestte, wilde hij zijn eigen cultus dezelfde statuur toekennen. Doordat dit de tweede *neokoros* van Pergamon was werden de andere prominente steden in de *koinon* Asia zoals Ephesos en Smyrna geprikkeld om bij zijn opvolger Hadrianus voor een tweede tempel te lobbyen. Hadrianus stond hier overduidelijk voor open wat ertoe leidde dat er in de *koinon* Asia drie tempels voor zijn keizercultus werden gebouwd. De bouw van deze tempels kan gezien worden als onderdeel van een veelomvattender bouwprogramma. Hiervoor reisde Hadrianus door de *provinciae* waar hij investeerde in de lokale infrastructuur en in samenwerking met de lokale elites openbare werken liet verrijzen. Hiernaast is het ook opvallend dat Hadrianus als eerste keizer toestemming gaf om zonder cultuspartner vereerd te worden. Dit feit in combinatie met het grote aantal tempels dat hij voor zichzelf liet bouwen in het Oosten maakt dat zijn beleid met betrekking tot de keizercultus een opvallende breuk vormde met dat van Augustus en alle keizers die na hem hadden geregeerd. Dit is opmerkelijk aangezien zijn bouwpolitiek in bredere zin er wel op gericht was om zich aan het grote bouwprogramma van Augustus te spiegelen. Het blijft natuurlijk de vraag in hoeverre deze breuk uit een bewuste strategie voortkwam maar er komt wel duidelijk naar voren dat Hadrianus volledig zijn eigen gang ging bij het beheren van de keizercultus in het Oosten. Hieruit kan op zijn minst geconcludeerd worden dat hij zich, in tegenstelling tot zijn voorgangers, weinig aantrok van hoe Augustus de keizercultus in deze regio had vormgegeven.

Zijn eigenzinnige benadering van het keizerschap met betrekking tot de keizercultus blijkt ook uit hoofdstuk vier waar de focus lag op de relatie van Hadrianus met de elite. Tijdens zijn reizen door Klein-Azië kwam hij in direct contact met de elites van de steden die hij bezocht. De relaties die hierbij ontstonden kunnen beschouwd worden als voorbeelden

van patronage. Daarnaast onderhield Hadrianus zoals sommige van zijn voorgangers goede relaties met een aantal sofisten. Zij fungeerden in Klein-Azië als ‘brokers’ die optraden als vertegenwoordigers van steden bij de onderlinge machtsstrijd die tussen deze steden gevoerd werd. De relaties die zij aangingen met de Romeinse keizer dienden dan ook vaak om gunsten voor hun stad te verkrijgen. Onder Hadrianus resulteerde dit voor het eerst ook in de toewijzing van meer *neokoroi*. De goede verhouding die Hadrianus met Antonius Polemon van Smyrna onderhield kan gezien de verschillende eerbewijzen die Hadrianus hem schonk beschouwd worden als een patronagerelatie. In ruil hiervoor kreeg Hadrianus het gezelschap van een befaamde sofist en een tempel voor zijn cultus in Smyrna. Tevens leverde dit Polemon een nog grotere status in zijn stad Smyrna op. Dat sofisten onder het bewind van Hadrianus zo’n prominente rol verkregen in de onderhandelingen over de toewijzing van *neokoroi* kan beschouwd worden als het resultaat van zijn eigenzinnige beleid.

Concluderend kan gesteld worden dat Hadrianus met zijn eigenzinnige politiek een invloedrijke rol heeft gehad in de ontwikkeling van de keizercultus in Klein-Azië. Hoewel het onduidelijk blijft in hoeverre hij bewust wilde afwijken van het beleid van Augustus met betrekking tot de keizercultus komt wel duidelijk naar voren dat Hadrianus’ beleid dat van de keizers na hem heeft beïnvloed. Zijn voorganger Trajanus was de laatste Romeinse keizer die een tempel voor de keizercultus in Klein-Azië deelde met een cultuspartner. Ook hebben veel keizers na Hadrianus zijn voorbeeld gevolgd in het toekennen van tempels voor de keizercultus aan meerdere steden van dezelfde *koinon*. Ondanks dat directe aanwijzingen die het beleid van Hadrianus’ opvolgers aan dat van hem verbinden ontbreken kan het geen toeval zijn dat deze ontwikkelingen in de keizercultus van Klein-Azië direct na zijn keizerschap zichtbaar werden. Het lijkt mij daarom zeer aannemelijk dat Hadrianus met zijn eigenzinnige politiek met betrekking tot de keizercultus een precedent heeft geschapen dat van wezenlijke invloed is geweest op het beleid van zijn opvolgers. Daarentegen is het onduidelijk of zijn directe interactie met de lokale elite bij het toewijzen van *neokoroi*, en het aangaan van patronagerelaties met sofisten in dit proces, ook navolging heeft gevonden bij de keizers na hem. Wel is het duidelijk dat zijn interactie met de lokale elites in Klein-Azië sterk heeft bijgedragen aan de toewijzing van zoveel *neokoroi*. Daarmee kan gesteld worden dat ook dit aspect van zijn politiek van wezenlijke invloed is geweest op de ontwikkeling van de keizercultus in Klein-Azië.

Bibliografie

Afkortingen:

LvP: Fränkel, M. ed., *Inschriften von Pergamon, Altertümer von Pergamon* 8.2. (1895).

LdA: Habicht, C., *Die Inschriften des Asklepieions. Altertümer von Pergamon* 8.3. (1969).

AzP: Hepding, H., 'Die Arbeiten zu Pergamon 1904–1905 II: Die Inschriften, *AM* 32 (1907) 241–377.

MvS: Klose, D., *Die Münzprägung von Smyrna in der römischen Kaiserzeit* (1987).

LvS: Petzl, G., 'Die Inschriften von Smyrna 2.1', *Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien* 24.1 (1987).

LvE: Wankel, H. ed., 'Inschriften von Ephesos', *Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien* 11-17 (1979-1981).

Primaire bronnen:

Aristides, Aelius, *The Complete Works: Orationes I-XVI*, vert. C.A. Behr (Leiden 1986).

Aristides, Aelius, *The Complete Works. Vol. 2 Orationes XVII-LIII*, vert. C.A. Behr (Leiden 1981).

Chronicon Paschale, vert. Ludwig A. Dindorf (Bonn 1832).

Dio, Cassius, *Roman History Volume VIII: Books 61-70*, vert. E. Cary & H.B. Foster (Cambridge 1925).

Dio, Cassius, *Roman History Volume VI: Books 51-55*, vert. E. Cary & H.B. Foster (Cambridge 1917).

Historia Augusta, Volume I: Hadrian Aelius. Antoninus Pius. Marcus Aurelius. L. Verus. Avidius Cassius. Commodus. Pertinax. Didius Julianus. Septimius Severus. Pescennius Niger. Clodius Albinus, vert. David Magie (Cambridge 1921).

Malalas, Johannes, *The chronicle of John Malalas*, vert. E. Jeffreys, M. Jeffreys en R. Scott (Melbourne 1986).

Pausanias, *Description of Greece Volume III Books 6-8.21 (Elis 2, Achaia, Arcadia)*, vert. W.H.S Jones (Cambridge 1933).

Philostratus, Eunapius, *The lives of the Sophists*, vert. Wilmer C. Wright (Cambridge 1921).

Planudes, Maximus, *The Greek Anthology*, vert. William Roger Paton (London 1916).

Prokesch, Anton, *Denkwürdigkeiten und Erinnerungen aus dem Orient* (Stuttgart 1836/37).

Suetonius, *Lives of the Caesars: Volume I: Julius. Augustus. Tiberius. Gaius. Caligula*, vert.

J.C. Rolfe (Cambridge 1914).

Tacitus, *Annals: Books 4-6, 11-12*, vert. J. Jackson (Cambridge 1937).

The New Testament., vert. D.B Hart (New Haven 2017).

Literatuur:

Ascough, R.S., *Religious Rivalries and the Struggle for Success in Sardis and Smyrna* (Waterloo, 2005).

Ashmole, B., 'Cyriac of Ancona and the Temple of Hadrian at Cyzicus', *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 19 (1956) 179-191.

Barattolo, A., 'The Temple of Hadrian-Zeus at Cyzicus.' *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Abteilung Istanbul* 45 (1995) 57-108.

Birley, A.R., *Hadrian : the Restless Emperor* (Londen 1997).

Boatwright, M.T., *Hadrian and the Cities of the Roman Empire* (Princeton 2000).

Bowie, E.L., "The 'Temple of Hadrian' at Ephesus, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 8 (1971) 137-141.

Burrell, B., 'False Fronts: Separating the Aedicular Facade from the Imperial Cult in Roman Asia Minor', *American Journal of Archaeology* 110 (2006) 437-469.

Burrell, B., *Neokoroi Greek Cities and Roman Emperors* (Leiden 2004).

Burrell, B., 'Temples of Hadrian, not Zeus', *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 43 (2002/3) 31–50.

Edmondson, J., *Augustus* (Edinburgh 2014).

Findley, A., *The Monumental Province: Asia and the Temples of the Roman Empire*, diss. Saint Louis (2013).

Fishwick, D., *The Imperial Cult in the Latin West, Volume III: Provincial Cult. Part I: Institution and Evolution* (Leiden 2002).

Flinterman, J., 'Sophists and emperors: A reconnaissance of sophistic attitudes' in: Barbara E. Borg ed., *Paideia: The World of the Second Sophistic* (Berlijn 2004) 359-376.

Friesen, S.J., *Twice Neokoros: Ephesus, Asia and the Cult of the Flavian Imperial Family* (Leiden 1993).

Hekster, O. en C. Jansen eds., *De wereld van Hadrianus* (Nijmegen 2015).

Jones, Christopher P., 'The Olympeion and the Hadrianeion at Ephesos.', *Journal of Hellenic Studies* 113 (1993) 149-152.

Keil, J., "XIII. Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Ephesos." *OJh* 24 (1929) 5-68.

Mania, U., 'Gymnasia: From a Space to an Institution of Remembrance' in: Eva Mortensen &

- Birte Poulsen eds., *Cityscapes and Monuments of Western Asia Minor: Memories and Identities* (2017) 77-88.
- McIntyre, G., *Imperial Cult* (Leiden 2019).
- Price, S.R.F., *Rituals and Power: The Roman Imperial Cult in Asia Minor* (Cambridge 1984).
- Quatember, U., 'The Temple of Hadrian on Curetes Street', *Journal of Roman Archaeology* 23 (2010) 376-394.
- Ridley, R., 'The fate of an architect: Apollodorus of Damascus', *Athenaeum* 67 (1989) 551-565.
- Rossner, M., 'Asiarchen und Archiereis Asias', *StClas* 16 (1974) 101-142.
- Saller, R.P., *Personal Patronage under the Early Empire* (Cambridge 1982).
- Salmeri, G., 'Dio, Rome, and the Civic Life of Asia Minor.' in: S. Swain ed., *Dio Chrysostom: Politics, Letters, and Philosophy* (Oxford 2000) 53-92.
- Schorndorfer, S., *Öffentliche Bauten hadrianischer Zeit in Kleinasien* (Münster 1997).
- Smith, R.R.R., 'The Imperial Reliefs from the Sebasteion at Aphrodisias', *The Journal of Roman Studies* 77 (1987) 88-138.
- Thomas, E., *Monumentality and the Roman Empire: Architecture in the Antonine Age* (Oxford 2007).
- Yegül, F en D. Favro., *Roman Architecture and Urbanism: From the Origins to Late Antiquity* (Cambridge 2019).
- Yegül, F., 'A Study in Architectural Iconography: Kaisersaal and the Imperial Cult', *ArtB* 64 (1982) 7-31.

Afbeeldingen:

Afb.1: Roman Provincial Coinage online, <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/3/2077> (geraadpleegd op 6-6-2021).

Afb.2: Hartwin Brandt en Frank Kolb, 'Lycia et Pamphylia. Eine römische Provinz im Südwesten Kleinasiens' (2005), <http://mediterraneanetworks.weebly.com/neokoros-city-titles-and-hierarchy-in-roman-asia.html> (geraadpleegd op 6-6-2021).

Afb.3: Edmund Thomas, *The Temple of Hadrian in Cyzicus, 'Monumentality and the Roman Empire: Architecture in the Antonine Age'* (2007).

Afb.4: Barbara Burrell, *Ephesos: Temple (of Hadrian?), 'Neokoroi Greek Cities and Roman Emperors'* (2004).

